

Møtested Poznań

– unge nordisters bidrag
til litteratur- og språkvitenskap

Møtested Poznań

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Seria Filologia Skandynawska nr 19

Møtested Poznań

– unge nordisters bidrag
til litteratur- og sprogvidenskab

Redakcja naukowa

Magdalena Żmuda-Trzebiatowska

Aleksandra Wilkus-Wyrwa

Andrzej Szubert

POZNAŃ 2022

Recenzenci

prof. Janina Gesche, Uniwersytet w Uppsali
dr hab. Józef Jarosz, prof. UWŕ

Publikacja sfinansowana przez
Samarbetsnämnden för Nordenundervisning i utlandet (SNU)

© Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2022

Maszynopis gwarantowany

Open Access book, distributed under the terms of the CC licence
(BY-NC-ND, <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Projekt okładki: Ewa Wąsowska

Fotografie na okładce: Aleksandra Wilkus-Wyrwa

Korekta językowa: Juni Söderberg Arnfast, Andreas Haggärde, Olaf Mikkelsen

Współpraca redakcyjna: Agata Michnowska

Redaktor techniczny: Elżbieta Rygielska

Łamanie komputerowe: Reginaldo Cammarano

ISBN 978-83-232-4142-3 (Wersja drukowana)

ISBN 978-83-2324143-0 (PDF)

DOI: 10.14746/amup.9788323241430

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

61-701 POZNAŃ, UL. FREDRY 10

www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wyd nauk@amu.edu.pl

Dział Promocji i Sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 6,00. Ark. druk. 6,625

DRUK I OPRAWA: VOLUMINA.PL SP. Z O.O., SZCZECIN, UL. KS. WITOLDA 7-9

Innehåll

Förord	7
Litteraturvetenskap	
FILIP FIJAŁKOWSKI Det norske stemmemangfoldet. Hvorfor snakker personer i litterære verk ulike mål?	13
DAGMARA JÓZEFCZYK «[...] denne angsten er noe fortrent som går igjen.» En analyse av Trygg- ve Andersens «Den døde mand» (1895) i lys av Sigmund Freuds teori om <i>det uhyggelige</i>	23
KAMILA MALINOWSKA »Da barbaren inde i mig besejrede jøden«. Det metaforiske barbari i for- holdet mellem mor og datter i Janina Katz' selvbiografiske værker	31
B.R. SZEWCZYK Oversættelser findes, oversættelser findes. Oversættelsesstrategier i Inger Christensens <i>Alfabets</i> polske oversættelse	39
Språkvetenskap	
JULIA JAWORSKA Fra svartedøden til reformasjonen. Diakron analyse av person- og tall- bøyning av verb i mellomnorsk	49
MARIA KATARZYNA KLEJNOWSKA Kenninger som det språklige verdensbildet i middelalderlige Norge og Island	57
DOMINIK KUNZE 22. juli i ord og tanker	65
AGATA MICHNOWSKA Hovedproblemer rundt definisjoner av begrepene <i>eksonym</i> og <i>endo- nym</i>	73

DARIA NAPORA

Att kränka eller visa ömhet. Djurnamn som används för att tala om
människor 87

ANNA OLSZEWSKA

Overfladisk eller *overfladisk*? En undersøgelse af leksikalsk tryk i dansk
som fremmedsprog 97

Förord

Vi är stolta över att kunna presentera *Møtested Poznań – unge nordisters bidrag til litteratur- og språkvitenskap*, en bok som innehåller akademiska texter skrivna av studenter vid Institutionen för skandinavistik i Poznań och Institutionen för skandinavistik vid Universitetet för samhällsvetenskap och humaniora (SWPS) i Warszawa. Publicering av boken har finansierats av medel från Samarbetsnämnden för Nordenundervisning i utlandet (SNU).

En viktig inspiration till boken var två konferenser som vi arrangerade i Poznań, där studenterna fick delta aktivt och presentera sina påbörjade eller färdigskrivna kandidat- och masteruppsatser. Den första konferensen ”Polen – Skandinavien: vitenskapelige møter på tvärs av generasjoner” ägde rum i april 2019. Det var bidraget från SNU som användes för att täcka konferenskostnader och Institutionen för skandinavistik vid Universitetet för samhällsvetenskap och humaniora (SWPS) i Warszawa var dess medarrangör. Konferensen var tänkt som ett mötestillfälle för forskare, lärare och studerande från polska lärosäten som bedriver undervisning och forskning i nordiska språk, nordisk litteratur, historia och kultur. Representeranter för åtta lärostäten deltog: Jagiellonska universitetet i Kraków, Universitetet i Gdańsk, Universitetet för samhällsvetenskap och humaniora (SWPS) i Warszawa, Universitetet i Warszawa, Universitetet i Wrocław, Schlesiska universitetet i Katowice, Universitetet i Szczecin och Adam Mickiewicz-universitetet i Poznań. Deltagarna berättade om sina forskningsintressen och sina vetenskapliga projekt och diskuterade undervisningsmetoder. De umgicks också under trevliga former och fick möjlighet att träna sin förståelse av konferensspråken: danska, norska och svenska. Det sistnämnda var speciellt viktigt för studenterna som fick presentera sina bidrag under separata sessioner och de belönades därefter med utmärkelser och bokpriser. Det var då idén till boken föddes, men den fick gro i några år.

Den andra konferensen arrangerades av studentsällskapet ”Norden” som är verksam vid Institutionen för skandinavistik i Poznań. Sällskapet startade 2020 som motreaktion mot de pessimistiska stämningar som pandemin covid-19 fört med sig. Den 24 maj 2021 ägde ”Träffpunkt Poznań! En konferens för Polens unga nordister” rum som ett online-evangemang. På konferensen presenterades 14 bidrag och förutom studenter från Poznań deltog också gäster från Kraków och Warszawa (SWPS).

Boken *Møtested Poznań – unge nordisters bidrag til litteratur- og språkvitenskap* består av tio studenttexter skrivna på danska, norska och svenska. I första hand har de personer som deltagit i ovannämnda konferenser (i synnerhet ”Träffpunkt Poznań!”) erbjudits att publicera sina texter. Bland författarna finns dessutom studenter som rekommenderades av sina handledare. Av tio författare representerar en Institutionen för skandinavistik vid Universitetet för samhällsvetenskap och humaniora (SWPS) i Warszawa, de övriga är eller har varit studenter vid Institutionen för skandinavistik vid Adam Mickiewicz-univeristetet i Poznań. Boken innehåller fyra litteraturvetenskapliga artiklar, varav en ägnas åt översättning och sex språkvetenskapliga. Texterna i bägge grupperna spänner över en mängd ämnesområden som ingår i respektive forskningsfält och vittnar om författarnas breda intressen, fördjupade kunskaper och brinnande engagemang.

Den litteraturvetenskapliga delen börjar med ett bidrag av **Filip Fijałkowski** som föreslår ett tvärvetenskapligt tillvägagångssätt vid analysen av språktets betydelse för att utforma litterära karaktärer. Hans fokus ligger på dialektala inslag i utvalda norska romaner. **Dagmara Józefczyk** tillämpar Sigismund Freud koncept för ”det ohyggliga” som analysredskap i sin läsning av Trygve Andersens novel ”Den døde mand”. Mot bakgrund av Janina Katz självbiografiska verk belyser **Kamila Malinowska** hur författarens familjerelationer har påverkats av hennes erfarenheter som Förintelseöverlevande. Med utgångspunkt i översättningsstrategier, i synnerhet *domesticering* och *exotifiering* undersöker **B.R. Szewczyk** den polska översättningen av diktsamlingen *Alfabetet* av Inger Christensen.

Den språkvetenskapliga delen öppnas med en text av **Julia Jaworska** som har genomfört en diakronisk analys av verbböjning efter person och numerus i *mellomnorsk* mot bakgrund av skriftliga källor från perioden 1350–1550. I sin undersökning av den språkliga världsbilden analyserar **Maria Klejnowska** metaforer i den medeltida skaldepoesin från Norge och Island. **Dominik Kunze** har granskat hur terrorattentaten från 22 juli 2011 har påverkat det norska språket. Han fokuserar på ordbildning och förändringarna i användningsfrekvensen av vissa lexem. **Agata Michnowska** ger en inblick i ortsnamnsforskning då hon diskuterar definition och bruk av begreppen ”endonym” och ”exonym”. Det teoretiska resonemanget är en inledning till hennes studie av norska och isländska toponymer. Med hjälp av kvalitets- och kvantitetsundersökningar visar **Daria Napor** vilka associationer och känslor djurnamn väcker när de används för att beskriva människor. Texten som har förberetts av **Anna Olszewska** innehåller en analys av ordaccent i vissa ordtyper inom undervisning i danska som främmande språk med polacker som målgrupp.

Den här boken skulle inte ha kunnat uppstå utan flera personers välvilliga intresse och hjälp. Vi vill hjärtligt tacka alla handledare till de kandidat- och masteruppsatser som studentbidragen bygger på: Joanna Cymbrykiewicz, Przemysław Czarnecki, Mikołaj Sobkowiak, Dominika Skrzypek och Aleksandra Wilkus-Wyrwa. De har uppmuntrat och stöttat studenterna samt sett till att deras texter håller ve-

tenskaplig kvalitet. Ett stort tack också till våra lektorer: Juni Söderberg Arnfast från Danmark, Andreas Haggärde från Sverige och Olaf Mikkelsen från Norge som stått för språklig granskning av texterna. Sist men inte minst vill vi tacka ordföranden för studentsällskapet ”Norden” – Agata Michnowska som skött korrespondensen med författarna och bistått redaktörerna i en rad praktiska frågor.

Boken *Møtested Poznań – unge nordisters bidrag til litteratur- og språkvitenskap* är för oss, författare och redaktörer, ett vackert minne från den tid som vi tillbringade tillsammans och ett bevis på att goda idéer kan omsättas i handling. Vi hoppas att den blir en intressant läsning för andra studenter, lärare och forskare samt en inspirationskälla för nya projekt.

Redaktörerna

Poznań, juli 2022

Litteraturvetenskap

Det norske stemmemangfoldet. Hvorfor snakker personer i litterære verk ulike mål?

ABSTRACT: [*The Norwegian voice diversity. Why do literary characters speak differently?*] This article is based on a master thesis under development. It consists of a theory overview and a sample analysis of a number of Norwegian literary characters that use a non-standard variety of the Norwegian language. The theoretical part is supported by several literary theories and an outline of Norwegian literature that features language varieties that do not fit into Bokmål/Nynorsk frames. The discussed fragments have been chosen to represent how a character's individualized language may be interpreted as an identity-forming phenomenon. The partial results suggest that the motif has been used and shown in many different perspectives by Norwegian authors, yet many of them prove that the character's dialect plays a vital role in how the character is constructed.

KEYWORDS: literature, dialect, literary character, Norwegian prose / litteratur, dialekt, litterær person, norsk prosa

Litteratur gjenspeiler den verden vi lever i, og den gjenspeiler alle livets aspekter. Også språket vi bruker finner fast grunn i litteraturen. Bøker blir da et språkarkeologisk utgravningssted der man kan grave ut eksempler på alle slags språkvarianter som man kan ønske seg, i mitt tilfelle er det personer som snakker ikke-standard varieteter av språket, nærmere bestemt dialekter og sosiolekter.¹ I denne artikkelen kommer jeg til å fokusere på litterære personer som snakker dialekt for å kartlegge hvilke roller dialekten kan spille i oppbyggingen av rollefigurer.

Det å forske på språket i et litteraturvitenskapelig perspektiv er et tverrfaglig foretagende. Det å analysere et litterært verk innebærer som oftest også å dra nytte av andre vitenskapelige områders utarbeidelser. Når man analyserer personer med

¹ «Dialekt» er et begrep som vanligvis beskrives som et mål i et geografisk perspektiv, mens termen «sosiolekt» brukes for å betegne en språkvarietet som er definert sosialt. I denne kategorien inngår språktyper påvirket av ens klassetilhørighet, yrke, subkultur eller etnisk bakgrunn (Dolen, Tangen & Fyllingsnes 2008).

minoritetsbakgrunn eller slike som på en eller annen måte skiller seg fra majoriteten, er det særlig språkvitenskapen og sosiologien som spiller en stor rolle. Litteratur anses jo som et konglomerat av historie, tradisjon og sosiale forandringer som skjer i samfunnet. En populær påstand er at språket (også i litterære kontekster) ikke kan analyseres isolert, men må ha et bestemt sosialt rammeverk for å studeres ordentlig (Hvenekilde 2006: 15). Det sosiale spiller altså en betydelig rolle når man forsker på litteraturen og språket på en annen måte enn en formell analyse.

Språket til litterære personer har man ikke forsket mye på i litterære studier, noe som gjør det nokså vanskelig å finne presise teoretiske kilder om emnet. Men om det er så mange som har ignorert dette emnet, er det i det hele tatt viktig å forske på tekstens og litterære personers språk? Szymańska understreker at holdningen til ikke-standard språkvarieteter i litteraturen varierer sterkt, avhengig av det språklige mangfoldet i forskerens opphavsland eller opphavs kultur. På denne måten synes noen forfattere at det ikke er viktig å gjengi f.eks. dialekt i en oversettelse og det rekker med noen grad av stilisering, mens andre synes at det er en viktig sosial markør som spiller en uunnværlig rolle i en litterær tekst (Szymańska 2017: 61–77). Det er flere grunner til å tro at det er et betydelig og undervurdert område. Glynis M. Breakwell forklarer i en av sine artikler den såkalte *sosiale representasjonsteorien* (*social representation theory*). Teorien utgår fra antakelsen at om ei (minoritets)gruppe representeres og på hvilken måte den representeres i det offentlige, men også i litteraturen eller i media kan påvirke hvordan den oppfattes av majoriteten. Som resultat av dette kan representasjonen også påvirke hvordan individer fra ei bestemt gruppe oppfatter sin egen gruppe og seg selv som et medlem av den (Breakwell 1993: 198–217). Et eksempel på dette kan være hvordan barns oppfattelse av si egen gruppe påvirkes av stemmerollevalg i tegnefilmer. Om en negativ person i en film får en dialektstemme kan det føre til at barn begynner å oppfatte sin dialekt som stygg eller verre enn standardspråket. Dette var tilfelle i tegnefilmen *Løvenes Konge* fra 1994, der mesteparten av de positive figurene fikk en standardamerikansk stemme og en av hovedantagonistene, hyenen Shenzi, får en stemme med afroamerikansk engelsk tale (Kinsui & Yamakido 2015: 29–41). Jeg synes dessuten at sosial representasjonsteori godt kan støttes av kontakthypotesen, en hypotese som antyder at fordommer mellom ulike grupper kan reduseres betydelig hvis gruppene forblir i kontakt med hverandre (Nickerson 2021). Hypotesen kan sannsynligvis også fungere på en litterær basis, der kontakten forekommer i form av en litterær representasjon. Det virker altså ganske universelt at mennesker behøver en ventil for sin annerledeshet og/eller sin doble identitet.

Mens det at ulike språkvarianter og minoritetsgrupper får en representasjon i litteraturen, er stort sett en positiv endring, må man også huske at dette grepet kan brukes på en diskriminerende måte. En ikke-standard tale kan sammen med alle stereotypene tilknyttet varieteten attribueres en person for å latterliggjøre hen. Slik slipper man å bygge en detaljert personskildring og får en person som automatisk tilskrives alle stereotypiske ideer om den sosiale gruppa den tilhører (Zanger 1966: 40–48).

Ulike grupper får representasjon også i norsk litteratur. Norge er et meget variert land når det gjelder ulike språkvarieteter som brukes her. Det norske dialektlandskapet hører til de mest mangfoldige i Europa. Derfor er det svært spennende å gjennomføre et slik prosjekt som denne oppgaven nettopp med Norge som eksempel. Det er blant annet geografien som hjelper med å bevare og fremme de norske dialektene, altså det faktum at Norge har rikelig med fjellkjeder, daler, fjorder og øyer. Men noe som virkelig har bidratt til at vi i dag fortsetter å høre så mange ulike dialekter i et vestlig land, er det at de betraktes som prestisjespråk og aksepteres innen nesten alle typer private og offentlige kommunikasjonssituasjoner (Garbacz 2015: 24–39). Om man lytter til norsk radio eller ser på norske tv-kanaler, hører man mennesker som snakker veldig forskjellige språkvarieteter. Det er derfor mulig å gjette omtrent hvor i landet disse personene kommer fra. En slik situasjon skjer neppe i et land der dialektenes posisjon er annerledes, for eksempel i Polen. Alt dette betyr imidlertid ikke at Norge er et paradisi for alle dialektbrukere. En del dialekter oppfattes som styggere eller laverestående enn andre, noe som er en effekt av historiske og sosiale forhold i landet.

Uansett om man i sin dagligtale bruker en standardnær eller dialektal/sosiolektisk språkvarietet, formidler man på den måten en eller annen type informasjon om seg selv, sin sosiale bakgrunn, men ofte også sitt utdanningsnivå og politiske synspunkter. Språket er nemlig en av de elementene som i størst grad utgjør identiteten til et menneske. Dette støttes av ikke bare språkforskere, men også filosofer, antropologer og psykologer (Mæhlum 2008: 105–126). Her kan man særlig snakke om det målet man lærer først i livet, i de fleste situasjonene altså den lokale dialekten, talemålet til foreldrene eller den etnolektiske blandingen av majoritetsspråket og minoritetsspråkene som brukes på et gitt sted (Bull 2020). Siden det er den varieteten som påvirker mennesket fra begynnelsen av, har den også lengst tid til å skape en person med hele hans verdensbilde. Derfor er det så viktig for mange mennesker å bruke sin lokale dialekt eller etnolekt, særlig i situasjoner der man har å gjøre med en varietet eller språk som har større prestisje enn sitt eget.

Det elementet i et litterært verk som bærer mesteparten av det språklige som avviker av normen, er den litterære personen. *En litterær person* er et begrep som lenge har vært betraktet som bare et av de mange elementene i den litterære settningen. I flere verk har den vært analysert som et omstendighetsbetinget og entydig fenomen, uten å rette oppmerksomheten mot dens ofte veldig kompliserte oppbygging. Også språket til den litterære personen har vanligvis vært beskrevet som en del av hele verkets stil eller til og med stilisering, sjelden som et litterært grep med en større betydning. En litterær persons språk ligger i møtepunktet mellom litteratur og språkvitenskap, noe som trolig kan gjøre det litt mindre interessant for både de ene og de andre. Det er kanskje også derfor jeg fant veldig få presise kilder om emnet under kildesamlingen. En positiv endring i dette kan derimot være at det er kommet flere små undersøkelser om filmfigurers og litterære per-

soners språkbruk, noe som lover godt for tverrfaglig forskning innen litteratur- og språkvitenskap.²

Som et eksempel på dialektbruk i litteraturen i Norge kan man nevne bygdemållitteraturen som har vært kultivert helt fra 1600-tallet til i dag. Etter at det gamle norske skriftspråket i løpet av 1500-tallet ble erstattet med det danske, fortsatte man å skrive ned enkelte tekster på de lokale varietetene av norsk. Bortsett fra folkeviser og leilighetsdiktning omtaler man Petter Dass sitt verk *Nordlands Trompet* (1739) som et av de fremste eksemplene på bygdemållitteraturen. Senere har også andre store navn i den norske litteraturhistorien prøvd seg på denne typen litteratur, ikke minst Ivar Aasen og Henrik Wergeland.

Under nasjonalromantikken begynte man å vende seg til lokale dialekter som eldgamle, rene og urnorske former for det norske språket. Men selv om det fascinerte romantiske diktere og fungerte som inspirasjon for dem, fikk ikke dialekter mye plass i den norske litteraturen på 1800-tallet. Til tross for at Jørgen Moe og Peter Christian Asbjørnsen reiste landet rundt for å samle folkeeventyr, ble disse utgitt på dansk, selv om eventyrene fikk «en ekte folkelig form» (Myhre 1965: 41). Det var ikke ennå sosialt akseptabelt å skrive på dialekt. Det offisielle (skrift)språket sto altfor sterkt blant den utdannede delen av det norske befolkningen. Men det var uansett romantikken som begynte å utvide grensene for det som var tillatt i litteraturens språk slik at man nærmer seg det språket vi finner i realismen (Beyer & Beyer 1978: 122). Dialektnære uttalelser til heltene hos blant andre Henrik Anker Bjerregaard og Maurits Hansen la grunnlag for senere virkelighetspregede verk (ibid.: 130–132).

Dette såpass dialektvennlige grunnlaget ga senere realistiske og naturalistiske forfattere større virkerom ved å skape virkelighetslignende personer i deres litterære verk. Et av de viktigste eksemplene på språklig realisme i norsk prosa er *Hellemyrsfolket* (1887–1898) av Amalie Skram. Som Ragni Bjerkelund skriver i sin bok om Skram: «Oline og Sjur Gabriel ville ikke hatt den samme ekthet uten det [at de taler sin dialekt]» (Bjerkelund 1988: 124). En annen forfatter som er verd å nevne her, er Hans E. Kinck, som både skrev i en naturalistisk og nyromantisk stil. Verkene hans er ofte preget av svært mange dialektale innslag, noe som uten tvil tillegger en god dose geografisk autentisitet (Beyer & Beyer 1978: 269–271).

Men verken realismen eller nyromantikken tillot dialektene og de andre ikke-standard språkvariantene ta fast plass i norsk litteratur. Situasjonen begynte å snu seg etter andre verdenskrig, i stor grad takket være blant andre Alf Prøysen, som i visene sine brukte uforfalsket hedmarksmaal.³ En annen viktig forfatter som eksperimenterte med dialekt i verkene sine er Tarjei Vesaas, særlig i romanen *Menneskebonn* fra 1923. Etter det brukte han stort sett den offisielle nynorskrettskrivinga fra

² Jf. f.eks. Kinsui & Yamakido (2015), Muradianti & Natsir (2013), Rozikin (2021).

³ Denne språkformen brukte han i verk for voksne. I barnevisene brukte han bokmål (Beyer & Beyer 1978: 424, 447).

1917 (Søyland 2004). I dag kan man trygt si at det er helt vanlig å bruke dialekt i skjønnlitterære verk. Flere store navn i moderne norsk litteratur gjør det i en så stor grad at skriftspråket deres ikke lenger passer inn i bokmål/nynorsk-rammene, blant andre Roy Jacobsen og Sigmund Løvåsen (Bjørnskau 2013).

Som en annen type ikke-standard språkvariant enn dialekt går også etnolekt inn i det litterære. I 2015 kom Maria Navarro Skarranger ut med sin første roman, *Alle utlendinger har lukka gardiner*, som også er Norges første roman skrevet på kebabnorsk, noe som vakte oppsikt allerede før boka ble utgitt (Pedersen 2015). Dette viser at det språklige er av stor betydning for nordmenn opptatt av litteraturen. Men det at både dialekter og etnolekter er kommet inn i skjønnlitteraturen i Norge, har åpnet nye muligheter for språk- og litteraturforskere for å kartlegge hvordan språket påvirker litterære personer og skaper litterære verdener.

Men hvorfor snakker egentlig litterære personer noe annet enn bokmål eller nynorsk? En del forskere virker å ha et svar på dette spørsmålet:

(...) hvert språklig element kan endre betydningen av teksten, hvert språklig valg er en tolkning av den verdenen som blir beskrevet. Det finnes altså ingen nøytrale enheter, men i forhold til andre kan noen virke umarkerte - og i noen sammenhenger vil de faktisk spille en mindre rolle, fordi det er konteksten som gir stilistisk klarhet til individuelle ord eller setninger. (Korwin-Piotrowska 2011: 276, egen oversettelse)

Slik skriver Dorota Korwin-Piotrowska om språklige midler i litteratur. Hun er tilhenger av påstanden om at stilisering er en måte å vise en litterær verden på. Iblant påvirker et *språklig element* selve dannelsen av en litterær person, for eksempel når forfatteren gir hen et særegent språk for å snakke. Når en litterær person begynner å snakke en annen språkvarietet enn standardspråket, har det alltid et formål. Gjennom å skape kontrast til andre skikkelser i verket, gjør forfatteren personen enten til et meget individualisert vesen, eller til en representant for ei bestemt sosialgruppe.⁴ Michał Głowiński understreker imidlertid at man ikke gjør hvilken som helst person til en med individualiserte trekk, men heller de som opplever sterke emosjonelle opplevelser, særlig slike som avviker fra normen, sykelige eller på en annen måte eksepsjonelle (Głowiński, Okopień-Sławińska & Sławiński 1975: 410). Dette virker å stemme med Korwin-Piotrowska sin påstand om at det hvordan man beskriver litterære personer forandrer seg under påvirkning av sosiale endringer, sterke historiske opplevelser, media og til og med teknologisk utvikling. En person blir da et symbol for tidens identitetsproblemer. Hvordan man bygger opp en litterær person kommer i alle fall til å bedømmes og tolkes av leserne i tråd med de gjeldende sosiale normene (Korwin-Piotrowska 2011: 152, 321).

⁴ Noen forskere mener at en litterær person samtidig kan være i stor grad individualisert og en representant av ei hel gruppe. Se Kurkowska & Skorupka (2001: 342).

Den litterære personen er alltid en språklig skapelse, en sum av alle ord og setninger som på en eller annen måte beskriver hen. Den er derfor preget av en slags litterær dobbelthet: på den ene sida er den nettopp en språklig konstruksjon, men på den andre er den et selvstendig værelse innen et verk. Den er tekstens hovedemne og handlingens drivkraft. Men tross alt dette er en litterær person alltid underordnet forfatteren (ibid.: 137–145). Dette virker å være et stridsemne i visse tilfeller. Litterære personer har en tendens til å bli oppfattet eller tolket som virkelige personer hvis handlinger er beskrevet i en bok. Dette skjer både med lesere og med forfattere selv, som av og til forteller at de har mistet kontroll over sine egne personer, som om de hadde en egen vilje (Davies 2019). Men hvis statusen til den litterære personen er så uklar, går det i det hele tatt å skille den fra fortelleren i en tekst eller fra forfatteren selv? Ifølge Vishnubhotla kommer det an på graden av individualisering, der personer som skiller seg fra forfatteren og/eller fortelleren på flere nivåer, for eksempel når det gjelder egenskaper, språket, stilen, virker å være mer selvstendige. De som fungerer på liknende måte som hovedteksten eller synes å være forfatterens alter ego, er derimot mer uklare (Vishnubhotla 2019: 3). Ved å skape språklig kontrast mellom en litterær person og de andre personene legger forfatteren også opp til at personen selv uttaler seg om språklige spørsmål. Slik kan personen enten akseptere eller benekte samfunnets språklige normer. På samme måte kan andre personer i et verk, og av og til også fortelleren, vise sin positive eller negative holdning til en ikke-standardtalende person (Korwin-Piotrowska 2011: 154, 331). Det siste kan utvilsomt betydelig påvirke leserens tolkning og mottakelse av den beskrevne litterære personen.

Moderne norsk litteratur, eller heller dens litterære personer får og bruker dialekt på flere ulike måter og med mange ulike formål. Eksempler fra norsk prosa som jeg hittil har analysert, viser et bredt spekter av måter personene kan bruke dialekt på. La oss nå se nærmere på en del slike fragmenter og kommentere hvilken rolle personens dialekt spiller i tolkningen av teksten.

Mange av eksemplene er direkte knyttet til personens identitet, hvordan den har utviklet seg og i hvilken grad personen føler at den er seg selv mens den bruker dialekten. Dette kan handle både om en ren tilknytning til dialekten og det å distansere seg fra andre for å vise sin atskilthet eller tilhørighet til ei annen, nærmere ubestemt gruppe, men som i hvert fall bruker (en annen) dialekt. Her finner man for eksempel hovedpersonen i Bjørg Bergs roman *Kråkeslottet* (1991). Det å snakke dialekt oppfatter hun om noe naturlig, slik som det bør være, og når hun må bruke en annen språkvariant, vet hun at hun ikke bruker sitt egentlige mål: «gud i himmelen hvor godt det er å snakke dialekt igjen!» (Berg 1991: 32). I *Trollbyen* (1992) går forfatteren Karsten Alnæs et skritt videre. Fra et ufødt barns perspektiv beskriver han hvordan barnet får sin kulturelle bakgrunn allerede i mors liv ved å høre farmor snakke dialekt gjennom fostervannet. Dette kommer senere til å definere barnet som menneske:

Av måten farmor strøk magen på, av måten hun snakket på, av varmen i stemmen og vibrasjonene i tonefallet, skjønte jeg at det ikke var magen til mor, men meg de ru og røde hendene ville kjærtegne. Det var meg hun erklærte sin kjærlighet. (...) [jeg] lærte å kjenne romeriksdialekten som et av de ømmeste signaler på jorden. (...) Farmors dialekt førte til at jeg alt i fostervannet ble fortrolig med de milde store linjene i landskapet, elva som rant, åsene som gled. (Alnæs 1992: 210)

Dialekt er altså en tråd som knytter personen til forfedrene, den er noe som gror i et menneske allerede før man er født. Personen ser dialekten som den beste, kulturelt betingede måten å uttrykke kjærlighet på. Et lignende fragment som knytter dialekt til det trygge i barndommen, finner man også i Ragnar W. Otgards roman *Grensespor* (1985), der en av personene, Jenny, beskriver sine personlige «tøler, som hun kalte det på sin barndoms dialekt» (Otgard 1985: 102). Denne situasjonen utspiller seg etter at mora til Jenny hadde bestemt at de skulle flytte. Hennes barndomsminner, inkludert dialekten, symboliserer det som hun kjenner, det hun vokste opp med og som gir henne en trygghetsfølelse.

Tilknytning til dialekt kan også vises i form av lojalitet, når en person nekter å gi opp dialekten sin selv om det kanskje medfører noen problemer. Det gjør en av personene i Sigurd Hoels *Møte ved milepelen* (1947):

Det var noe med dialekten hans også. Han var oppe fra Møre et sted. En usedvanlig særpreget dialekt hadde han ialfall og han brukte den fullt ut. Et par lærere syntes den var komisk. Mange i klassen likeså. Han lot som om han ikke merket det. Et svakt smil formet seg om munnen hans, det var det hele. Litt etter litt fant de seg i målet hans. (Hoel 1978: 108)

Fragmentet er et eksempel på positiv stolthet av dialekten som til slutt bringer positive konsekvenser. Et annet, motsatt eksempel finner man i *Karjolsteinen* (1975) av Sigbjørn Hølmebakk, der en av personene er nesten sykkelig stolt av dialekten sin og blir aggressiv om noen hamrer på ham. Dette gjør noen av barna redde, mens andre fortsetter å latterliggjøre mannen, noe som får ham til å bli mer innesluttet. Det å snakke dialekt for å vise sin gruppetilhørighet finner man også hos en av personene i Torborg Nedreaas novelle *Den siste polka* (1965). Det å framheve sine dialekttrekk er ment som en reaksjon på en annen persons utvannede byspråk: «Dialekten var tynnet ut med et flatt byspråk som alltid fikk Kristoffer Grimo til å fylle kjeften med det breieste hardingmål, som motverk.» (Nedreaas 1995: 104).

Kanskje en av de mest kjente bøkene der dialekt er et stridsemne, er Herbjørg Wassmos roman *Lykkens sønn* (1989), en oppfølger til *Dinas bok* (1989), og en forløper til *Karnas arv* (1997). Benjamin, Dinas sønn, kommer tilbake hjem etter å ha studert i Danmark i noen år. Han snakker ikke lenger den samme nordnorske dialekten som mora si, noe han gjør bevisst for å distansere seg fra den tvilsomme

fortida han husker fra barndommen. Det er fra *Lykkens sønn* som denne korte, men stemningstunge dialogen kommer fra:

- Så i dettan rommet har både du og Johan bodd? sa hun.
 - Ja, mumlet jeg.
 - Lika du dæ her?
 - Jeg bor her, sa jeg.
- Da vi skulle til å gå ut døren, sa hun:
- Du snakka dansk?
 - Ja.
 - Til mæ også?
 - Til dæogså. (Wassmo 1994: 347)

Dialogen viser en situasjon motsatt den jeg har beskrevet tidligere og som kommer fra *Trollbyen*, der det ufødte barnet gjerne tar imot alt det kulturelle som farmoras dialekt innebærer. Her vil Benjamin bli kvitt det han har fått fra mora si og være et nytt menneske, til og med språklig sett. I trilogiens siste bok utvider Wassmo dialektmotivet. En av dialogene med hans datter ser slik ut:

Derimot kunne han si:

- Karna, mitt elskede barn!

Alltid på det rare språket.

Da hun spurte hvorfor han snakket slik, sa han:

- Her hos oss bruka folk ord for å ha navn på tingan og fortelle ka de gjør. Når æ snakka dansk, kan æ si ka æ føle og kordan æ har det. (Wassmo 1999: 152)

Dette er et svært interessant fenomen som Wassmo inkluderer i sin bok. Selv om Benjamin ofte benytter seg av dansk nå, er fortsatt den nordnorske dialekten hans morsmål, noe han ikke kan endre. Likevel velger han å snakke dansk for å beskrive følelsene sine og det som kanskje er vanskeligere å prate om på det emosjonelle nivået. Dette kan knyttes til en teori som sier at det å bruke et fremmedspråk gjør det lettere å snakke om ens følelser, og til og med å ta bedre valg som ikke blir påvirket av alt det kulturelle og følelsesmessige det å snakke ens morsmål innebærer (Reiter 2017).

Det som er viktig å understreke, er at dialekt ofte ikke representeres i skrift og fungerer bare som motiv beskrevet ved hjelp av standardskriftspråket. Eksemplene ovenfor viser både tilfeller der dialekt finnes i teksten og der den bare nevnes. Hos Bjørg Berg og Herbjørg Wassmo er imidlertid dialekt tilstede i teksten og fungerer ofte som hovedspråket til visse personer. I andre verk kan det forekomme at bare noen få dialektale ord finnes eller at bruk av dialekt er helt fraværende.

Et siste verk som jeg vil omtale er et eksempel på hvordan stereotyper kan påvirke om en dialekt blir representert eller ikke. Jan Erik Fjell, en krimforfatter fra Fredrikstad, en by som har en av de mest kjente og samtidig mislikte dialek-

tene i Norge, skriver romanene sine på standardspråket, selv om hovedpersonen i bøkene hans også kommer fra Fredrikstad. Personene som får en dialektstemme (tydeligvis til forskjell fra andre personer i bøkene), er for eksempel en bilmekaniker fra kapittel 1 i *Lykkejegeren* (2016), som spiller en ubetydelig rolle. Det kan også hende at det rett og slett er forfatterens stil å skrive på den måten, men kanskje har stereotypiene og vurderingene rundt dialekten hatt noe å si.

Teoriene og eksemplene som ble beskrevet i artikkelen skal virke som innføring til senere, mer omfattende analyser av utvalgte romaner der personene snakker ikke-standard mål, nemlig dialekter og sosiolekter. De beskrevne eksemplene viser nok at norsk litteratur ofte og på ulike måter tar i bruk dialektmotivet. Den frekvente forekomsten av dialekttalende personer i norsk prosa støtter påstanden om at språket – og særlig et individualisert, ikke-standard mål – spiller en betydelig rolle i dannelsen av en litterær person. Som jeg har skrevet tidligere, er språket til litterære personer og filmpersoner et emne som stadig mer blir forsket på, noe som viser at tverrfaglig forskning i krysningspunktet mellom litteratur, språkvitenskap og sosiologi kommer til å spille en viktigere rolle i framtidens humanistiske studier.

LITTERATURLISTE

Primærlitteratur

- Alnæs, K., 1992, *Trollbyen*, Oslo.
 Berg, B., 1991, *Kråkeslottet*, Oslo.
 Hoel, S., 1978 [1947], *Møte ved milepelen*, Stabekk.
 Hølmebakk, S., 1975, *Karjolsteinen*, Oslo.
 Nedreaas, S., 1965, *Den siste polka*, Oslo.
 Otgard, R., 1985, *Grensespor*, Oslo.
 Wassmo, H., 1994, *Lykkens sønn*, Oslo.
 Wassmo, H., 1999, *Karnas arv*, Oslo.

Sekundærlitteratur

- Beyer H., Beyer E., 1978, *Norsk litteraturhistorie*, Oslo.
 Bjerkelund R., 1988, *Amalie Skram. Dansk borger, norsk forfatter*, Gjøvik.
 Bjørnshau H., 2013, «Sms-dialekt kan true nynorsken». *nrk.no*. https://www.nrk.no/kultur/_-sms-dialekt-kan-true-nynorsken-1.11369400 [tilgang: 08.08.2021].
 Breakwell G., 1993, «Social representation and social identity». *Papers on Social Representations - Textes sur les Représentations Sociales* 2(3), s. 198–217.
 Bull T., 2020, «Dialekt og identitet?» *Språkspalten*. <https://spraakspalten.salaby.no/2020/08/26/dialekt-og-identitet/> [tilgang: 07.08.2021].
 Davies J., 2019, «How Do Some Authors “Lose Control” of Their Characters?» *LiteraryHub*. <https://lithub.com/how-do-some-authors-lose-control-of-their-characters/> [tilgang: 09.02.2022].

- Dolen N., Tangen H., Fyllingsnes U. (red.), 2008, *Vikværske vegar til målet*, Oslo.
- Garbacz P., 2015, «Dialekter i Norge og Polen – forskjellig status?» *NOA norsk som andre-språk* 30, 1–2, s. 24–39. <http://ojs.novus.no/index.php/NOA/article/view/1190> [tilgang: 12.06.2021].
- Głowiński M., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., 1975, *Zarys teorii literatury*, Warszawa.
- Kinsui S., Yamakido H., 2015, «Role language and character language». *Acta Linguistica Asiatica* 5 (2), s. 29–41.
- Korwin-Piotrowska D., 2011, *Poetyka – przewodnik po świecie tekstów*, Kraków.
- Mæhlum B., 2008, «Språk og identitet»; i: B. Mæhlum et al. (red.) *Språkmøte. Innføring i sosiolingvistik*, Fagernes, s. 105–126.
- Nickerson C., 2021, «Allport's Intergroup Contact Hypothesis: It's History and Influence». *Simply Psychology*. <https://www.simplypsychology.org/contact-hypothesis.html> [tilgang: 06.02.2022].
- Pedersen B., 2015, «Første roman på drabantby-norsk». *Dagsavisen*. <https://www.dagsavisen.no/kultur/2015/01/20/forste-roman-pa-drabantby-norsk/> [tilgang: 08.08.2021].
- Reiter C., 2017, «Communicating in a foreign language takes emotion out of decision-making». *Chicago News*. <https://news.uchicago.edu/story/communicating-foreign-language-takes-emotion-out-decision-making> [tilgang: 05.03.2022].
- Szymańska I., 2017, «The treatment of geographical dialect in literary translation from the perspective of relevance theory». *Research in Language* 15 (1) (s. 61–77).
- Søyland A., 2004, «Tarjei Vesaas – einspråkfornyar. *Språkrådet*. https://www.sprakradet.no/Vi-og-vart/Publikasjoner/Spraaknytt/Arkivet/Eldre/Tarjei_Vesaas/ [tilgang: 08.08.2021].
- Vishnubhotla K., 2019, *A Stylometric Investigation of Character Voices in Literary Fiction*, Toronto (masteroppgave).
- Zanger J., 1966, «Literary Dialect and Social Change». *Midcontinent American Studies Journal* 7 (2), s. 40–48.

«[...] denne angsten er noe fortrenget som går igjen.»¹

En analyse av Trygve Andersens «Den døde mand» (1895) i lys av Sigmund Freuds teori om *det uhyggelige*

ABSTRACT: [«[...] the frightening element is something that has been repressed and now returns.» An analysis of Trygve Andersen's «The Dead Man» (1895) in light of Sigmund Freud's theory of the uncanny]. The article discusses Sigmund Freud's essay «The Uncanny» (1919), and further uses the concept of the uncanny as a device in literary analysis of Trygve Andersen's short story «Den døde mand». The intent is to distinguish the respective conditions that to Freud seem to be indispensable in incurring the uncanny effect, and thereafter analyse the short story in search for the factors that potentially have the capacity to cause the uncanny impression upon reading.

KEYWORDS: the uncanny, Sigmund Freud, Trygve Andersen / *det uhyggelige*, Sigmund Freud, Trygve Andersen

1. TEORETISKE OPPLYSNINGER

I essayet «Das Unheimliche» (1919) tar Sigmund Freud opp et emne som strekker seg vel utover hans vanlige område, han gransker nemlig et fenomen som på norsk kalles for *DET UHYGGELIGE*.² Psykiateren anerkjenner den som en estetisk kategori, men tross alt er den utelatt av faglitteraturen innenfor estetikken. Ikke desto mindre har Freuds essay hatt en merkbar innflytelse på flere humanistiske fag, blant

¹ Sitatet ble hentet fra Sigmund Freuds essay «Det uhyggelige» (oversatt til norsk av Sverre Dahl i samlingen *Mellom psykoanalyse og litteratur* (2011)).

² Denne oversettelsen er Sverre Dahl sitt forslag på en fornorsket versjon av termen *das Unheimliche*. Å gjengi begrepetts tvetydige karakter i et fremmedspråk blir ofte til byrde for oversettere, noe som selve Freud legger merke til i den innledende delen av essayet.

annet på psykoanalyse, litteraturvitenskap, filosofi og kulturhistorie (Royle 2014: 20). Målet er her å undersøke hvordan det uhyggelige kan bli brukt som et verktøy i analyse av norsk kortprosa.³

Fenomenet er altså noe som i utgangspunktet har lite å gjøre med Freuds eget felt; imidlertid var han ikke den første psykiateren som har forsket på det uhyggelige, for det var den tyske psykiateren Ernst Jentsch som trakk slutninger om saken i sitt essay «Zur Psychologie des Unheimlichen» allerede i 1906.⁴ Freuds interesse er rimelig siden det uhyggelige dreier seg om en rekkevidde overveldende følelser som koker ned til et inntrykk som ifølge forskeren er dypt inngrodd i menneskesinnet, og som opprinnelig stammer fra det som tidligere ble fortrent. Det synes som om det uhyggelige er i slekt med alt det grusomme, urolige, angstfulle, men samtidig uforventede og delvis kjente. Følelsen kan altså overhodet ikke beskrives som positiv, noe som Freud mener er grunnen til at emnet er så sparsomt omtalt i ellers omfattende faglig litteratur. Formålet ved essayet er deretter å finne fellesnevneren blant disse angstoppekkende følelsene, og påvise betingelser som gjør at de endelig utvikler seg til det uhyggelige.

Freud henviser ved flere anledninger til sin forgjenger Ernst Jentsch. Denne kom fram til at det uhyggelige koker ned til alt det nye, ukjente og fremmede. For Freud er slutningen nærmest utenkelig, han foreslår det motsatte – det uhyggelige har sine røtter i det som en gang var godt kjent, men etter hvert har blitt fortrent: det er “den type av det skremmende som går tilbake på noe velkjent, noe man er fortrolig med” (Freud 2011: 151). Altså enkelte ting som hver for seg medfører angst, har i tillegg makt til å minne oss om fortrente hendelser, tanker, lyster og sanseinntrykk, og videre utløse den uhyggelige effekten. I mange tilfeller dukker de opp uten forvarsel – overraskelsesmomentet samt sjokk som følger, øker sannsynligheten for at vi oppfatter disse elementene som noe uhyggelig. I tråd med dette klassifiserer Freud fortrenting som en av de mest fundamentale faktorene ved fenomenet.

Like betydelig funksjon har ifølge forskeren gjentakelsestvang. Et særpreget element som man kommer ut på gang på gang under et bestemt tidsrom, forårsaker hjelpeløshet og minner om uomgjengelig skjebne. Det repetitive aspektet gjør at ting som under typiske vilkår er vanlige, synes for oss som truende og fryktelige: «Fra en annen rekke av erfaringer forstår vi også lett at det bare er momentet med utilsiktet gjentakelse som gjør det ellers harmløse til noe uhyggelig og presser på oss ideen om det skjebnesvangre, uunngåelige, der vi ellers bare snakker om «en tilfeldighet»» (Freud 2011: 163).

Gjentakelsen er altså uønsket og uforventet – den foregår ikke etter noen mønster, men skjer tilfeldig. Samtidig henger repetisjon sammen med traume, den er

³ Jeg bruker her paraplybegrepet kortprosa om Andersens tekst (som oftest omtales som novel- le) siden verket bærer noen betydelige preg av en annen undersjanger, nemlig eventyr. Den befinner seg i grenseområde, av den grunn anvender jeg en mer inkluderende og generisk term kortprosa.

⁴ Sigmund Freud inngår noen få ganger i polemikk med Jentsch, men sier seg stundom enig med ham.

ofte en utilsiktet påminnelse om en hendelse fra fortiden, en tildragelse som siden da ble fortrent. Gjentakelsen virker på flere nivåer og fungerer også som grunnlaget for de fleste retoriske virkemidlene (Nordahl 1994: 11). Av den grunn er den spesielt synlig i litterære verk.

Ved å ta utgangspunkt i drøftingen om gjentakelsestvang, nevner Freud nærvær av fantastiske skikkelser (spøkelse, dobbeltgjengere og gjengangere) som et uhyggelig vilkår til. Han klassifiserer dem som enda en form for gjentakelse, ettersom han oppfatter uhyggekarakterer som en type påminnelse om dødelighet. Henning Hagerup kommenterer Freuds slutninger i artikkelen «Den hjemlige uhyggen» og tilføyer riktig at – nok en gang – nisse skikkelser må la seg kjenne igjen for å virkelig medføre det uhyggelige (Hagerup 2014: 61). Av den grunn er det først og fremst dobbeltgjengere som Freud setter fokus på – gjengangerens gjenkomst er en påminnelse om det kjente. Gjengangertematikken har forresten for lengst vært et svært anvendelig motiv i litteraturen, ikke minst innen den nordiske konteksten – allerede i norrøn diktetekst, der forfattere gjerne utnyttet fantastiske skikkelser og gav råd om beskyttelse mot deres ondskapsfulle kraft (Hodne 1995: 42).

Verdensoppbygning og narrativ er de to elementene som Freud sparer helt til slutt – han tyr bare til litterært stoff for å nærmest mulig framstille inntrykkets allmenne vesen og evne, mens selve litteraturen ikke er hans hovedinteresse. Freud hevder at leserne, parallelt med den reelle verden, kan oppfatte bestemte elementer som foruroligende uten at følelsen videre utvikler seg til det uhyggelige. Forfattere har derfor en særlig ferdighet til å fremkalle effekten gjennom å innbefatte de ovennevnte faktorene i sine verk, men forsøket blir fruktløst dersom de ikke konstruerer en tilstrekkelig bakgrunn. Freud skriver at «(...) det ofte og lett virker uhyggelig hvis grensen mellom fantasi og virkelighet viskes ut, hvis noe som vi hittil har holdt for å være fantastisk, opptrer rett for oss (...)» (Freud 2011: 169). Denne uvissheten er noe som bringer mennesker ut av likevekt og forårsaker angst, men den dukker opp bare dersom leseren ikke tidlig blir overbevisst om at den framstilte verden er uekte. I motsatt fall er det fantastiske ikke en overraskelse, men fungerer som en rimelig del av omverdenen. I henhold til dette avviser psykiateren noen litterære sjangere som ikke er disponert til å medføre effekten. Han nevner her først og fremst eventyr – for eksempel regnes fabelaktige fenomener i H. Ch. Andersens verk⁵ ikke som uhyggelige, for de kjennetegner sjangeren. Samme regel gjelder for Kristus' oppstandelse i Det nye testamentet.

Nesten like viktig som veloverveid valg av sjanger, er hensiktsmessig framstilling av alt det hjemlige og vanlige, noe som skaper en påfallende kontrast til det som inngir uro. Omstendigheter som lar seg gjenkjenne og angir harmonisk og trygg stemning, framhever enda mer de elementene som til slutt skal virke uhyggelig. Det gjelder å ta med elementer som hverdagslige gjenstander, skildringer av enkelte rom og natur, men

⁵ For eksempel gjenstander av daglig bruk (leketøy og figuriner) som bringes til livet.

også vanlige lyder som skaper motvekt til trykkende stillhet. På den måten danner forfattere en bekvem og fredfylt atmosfære som bakgrunn for det angstutløsende.

Å sette handlingen i en troverdig, gjenkjennelig virkelighet bidrar altså betydelig til vår fornemmelse av det uhyggelige; feil valg av sjanger og bakgrunn kan fullstendig utelukke leserens oppfatning av inntrykket, uavhengig av hvor tettpakket verket ellers er av grøssende faktorer. Riktignok forårsaker de angst, til og med frykt, men det uhyggelige utløser de ikke.

Essayet er ikke i noe tilfelle en avsluttet studie, men et bidrag som i snevrere sammenheng krever utvidelse, særlig siden inntrykket er så vagt og vanskelig å gripe. Det er også verdt å feste seg ved at selv om det uhyggelige inntrykket er svært universelt, er dets oppfatning temmelig subjektiv.

2. ANALYSE

Handlingen i Tryggve Andersens «Den døde mand» dreier seg om en grosserer som en gang deltar i et høytidelig gravøl på landsbygda. Der møter han blant annet en sakfører som han ikke tenker særlig høyt om. Selve gjestebudet er ikke verkets høydepunkt; den virkelige historielinjen begynner etter at tilstelningen er avsluttet, og grossereren slapper av i eget rom. Da kommer den uinviterte sakføreren og trenger inn for prat og sprit. Ikke lenge etter samtalen starter, avslører sakføreren at han angivelig er en ekte gjenganger – han hevder å eksistere uten sjel. Mannen går da nøyaktig inn på hvordan han mistet sjelen sin et par år tidligere; tilsynelatende hadde den vært syk lenge, og sakføreren strev og slet for å helbrede den. Uavhengig av hans anstrengelser forlot sjelen hans kropp. En koselig natt da sakføreren trodde sjelen hans sov i ro, innså han plutselig at han ikke var alene – han så et fremmed ansikt med en gruelig grimase på. Da mannen endelig forsto at nykommeren var hans egen sjel, skjønnte han også at den snart skulle forlate ham for godt. Da følte han bare hat: «den ville forlate meg som elsket den. Jeg ville slå den, mishandle den, men jeg orket ikke...» (Andersen 1916: 293). Etter at sjelen forsvant, ble sakføreren alene i «den sjælløse ensomhet» (Andersen 1916: 294). Han beretter videre til grossereren om sitt senere liv som omstreifer inntil den andre er så medtatt at han høflig ber ham om å gå ut. Fortelleren runder av med opplysningen om at de to mennene aldri har møtt hverandre igjen, mens sakføreren fortsatt plager andre med den uendelige historien.

2.1. SJANGERBESTEMMELSE

Interessant nok inneholder Andersens verk flere elementer som ligner på sjangeren som Freud med besluttsomhet avviser i forhold til det uhyggelige – eventyr. Novellen begynner med setningen: «Det hendte sig en vinter for endel aar siden, at

grossererens traf den døde mand» (Andersen 1916: 289). Den type åpningssetning er i slekt med den berømte «Det var en gang...» som man finner i de fleste tradisjonelle fabler og eventyr. Handlingsforløpet presenteres her i form av en tredjepersonsfortelling der leserne ikke er direkte vitner, men får kjennskap til hendelser «gjennom synsvinkel og en fortellerinstans som skaper atskillig avstand til figuren» (Bache-Wiig 1988: 10). Denne fortelleren er allvitende, har kunnskap om heltens individuelle følelser og innerste overveielser, samt deres fortid og framtid – med handlingen som utfoldes sakte og gradvis, virker det som om historien er en muntlig overlevert fabel. Hovedpersonene i novellen mangler navn, de fremstår altså som generiske typer uten mange karakterpreg, noe som også kjennetegner eventyr. Alle disse grepene kan oppspores i Tryggve Andersens bakgrunn. Forfatteren stammer opprinnelig fra Oppland og områdets tradisjon kjennes igjen i hans tekster; først og fremst i hans første trykkede verk «Den døde mand» som er «anslaget som intonerer hans store gjennomgangstema» (Bjerke 1978: 36). Kari Skjøsberg mener at det er «det uhyggelige og overnaturlige som mest skulle komme til å beskjeftige ham, voldsomme følelser og brå død er det i det meste av det som særpreger Tryggve Andersen» (Skjøsberg 1958: 25). Hun sikter til Andersens egne ord om historiene som bygdefolk i Oppland pleide å fortelle; sagnene tematiserte misgjerninger, voldsomhet, skjebne og ulykke, men de ble fortalt på kjøkkenet, i en atmosfære av samhörighet og hygge. De samme kontrastfylte skildringene preger jo Andersens litterære virksomhet.

Mye av dette står imot Freuds overveielser om sjangeres rolle i en uhyggelig lesning. Ikke desto mindre, der Andersen mangler realisme, tilbyr han en slags usikkerhet. Selv Freud legger vel merke til at det er til gagn at leserne ikke er i stand til å si om den framstilte verden er ekte eller ikke. Andersen former denne tvilen med å skape ubalanse mellom sjangerbestemmelsen og grunnstemningen. På den ene side framstår de eventyraktige elementene som kunstige, på den annen side er Andersens måte å framstille verden på bemerkelsesverdig realistisk.

2.2. GRUNNSTEMNING

I samsvar med den opplandske folketradisjonen danner Tryggve Andersen en nærmest idyllisk bakgrunn for den uhyggelige tematikken. Selv om han velger å ta med flere eventyraktige elementer, anstrenger han seg for å bygge en verden som leserne kan kjenne igjen. Rett før novellens vendepunkt der grossererens får høre den knugende berettelsen, skildres det omgivelsene og atmosfæren etter gravølet. Omverden er et varmt, harmonisk og hjemlig sted som til slutt skal stå som en motsetning til det underlige som kommer.

Den innledende delen der hovedkarakteren deltar i gravølet beskrives kun overfladisk av fortelleren – gravferden og de senere høytidelighetene assosieres til

vanlig ubevisst med sorg og vemod. Ikke desto mindre er det ikke tilfelle i Andersens novelle. I stedet er bygdemiljøet svært muntert, og gjestene tilbringer hele dagen med behagelige aktiviteter: de spiser, drikker, småprater. Om kvelden etter gravølet blir atmosfæren idyllisk: «Det var saa altfor koselig at sitte her træt og mæt ved den durende ovn, en fik rent hang til at fortape sig i gutteminder. Nedenunder tuslet varsomme skridt frem og tilbake; det var husets kvinder, som ryddet efter laget» (Andersen 1916: 290). Grosserereren er altså fullstendig fordypet inni den hjemlige bekvemmeligheten. Det er verdt å merke seg at hele huset vrimler av liv og lyder av oppryddingen; ellers kunne de to mennene snakke i all stillhet, imens bråk skaper et nesten følbart inntrykk av trygg samhörighet.

I forsøket på å danne en realistisk verden inkluderer Andersen en veldig detaljert beskrivelse av grossererens rom. Det nevnes en rekke sedvanlige gjenstander, samt deres egenskaper: ovn, sengetøy, vannkaraffel. Veggene i rommet er blå, og rullegardinene er dekorert slik at de framstiller et fredelig landskap. Grosserereren kjemper for å holde seg våken, hører på ilden sprake i ovnen og ser på det som gjør at han føler seg hjemme. Det er først og fremst enkelte, gjenkjennelige ting og inntrykket av det hjemlige som leseren kan relatere til sin egen erfaring.

Verden som Andersen skildrer så nøyaktig, synes å befinne seg halvveis mellom realisme og det fantastiske – den fremkaller stadig uvisshet. Forfatteren orker å skape et hensiktsmessig underlag for det som virkelig skal forårsake det uhyggelige.

2.3. UHYGGEKARAKTERER

Gjengangertematikken forstyrrer idyllen med ett – den er umiddelbart synlig og åpenbar, Andersen advarer om uhyggekarakterenes ankomst allerede i tittelen; det er også den aller første setningen som er et frampek. Når saksføreren endelig viser seg å være gjenganger, virker momentet nesten som et antiklimaks. Med en aldeles alminnelig utseende og jordnære, menneskelige egenskaper lar han seg ikke med en gang gjenkjenne som et gjenferd: «Han var lang og blekfet og lutrygget, hadde gris-sent, rød-blondt haar og skjæg og briller, kunde være omkring de tredve. Egentlig saa han sagtmodig og snil ut, men ved middagen hadde han opført sig noksaa støtende, hadde ledd og været hørøstet (...)» (Andersen 1916: 290). Når mannen avslører sin egentlige natur, mangler hans tilståelse overraskelse. Momentet medfører rastløshet, men det forårsaker ikke det uhyggelige i sin fulle prakt. Da fortsetter han med sin betroelse og avdekker hvordan han har blitt sjelløs – beskrivelsen viser brått foran leseren den andre uhyggekarakteren, nemlig saksføreren personifiserte sjel: «Et gustent forgræmnet ansigt, tidlig ældet og rynket, med tynde, gjensunkne øienlaak og skak mund og blaa, smale læper. Like indpaa mig, snaut en alen unda, stak hodet ut av mørket, forbi vinduskarmen og ind i maanelyset» (Andersen 1916: 293). Trygge Andersen skildrer et merkelig bilde av sjel som ikke stemmer overens

med vår konvensjonelle oppfatning; vi ser den menneskelige sjelen som et abstrakt vesen som kun forlater kropp etter døden. Her tar den kroppslig form, får et ansikt som ligner på et menneske, imidlertid et så grusomt et at det overhodet ikke kan sees på som menneskelig (Omdal 2010: 137). Sjelen personifiseres da enda mer; den foretar aktiviteter som vanligvis er tillagt mennesker – den synger og berører sakførerens med egne fingre. Utdraget forårsaker en riktig forbauselse. Det er i tillegg sakførerens uhemmede lengsel etter hans kjære sjel som frembringer det uhyggelige ved gjengangerne enda mer. Sjelen var en gang den nærmeste delen av sakførerens vesen – uten den blir hans eksistens en forgyves vandring. Den har i nesten hele hans liv vært den parten av ham som han kjente best (Omdal 2010: 137).

2.4. GJENTAKELSE

Freud understreker attpåtil den vidtfavnende gjentakelsen som en merkbar faktor, noe som novellen ved første øyekast ser ut til å mangle. Andersen anvender verken repetitive motiver eller litterære grep som har gjentakelse som grunnlag. Men det finnes fortsatt to små elementer som kan regnes som eksempler på det repetitive. Utropet «Skaal» gjentatt i flere setninger er en språklig form for gjentakelse, men det er den siste opplysningen om sakførerens senere skjebne som er det eneste utdraget som betydelig sikter til repetisjon. Til tross for at de to mennene aldri skal møtes igjen, beretter fortelleren at sakførerens «en gang hver anden maaned drikker sig fuld, og da plager han altid livet av folk med historien om sin døde sjæl» (Andersen 1916: 297).

Sigmund Freud innrømmer i essayet at gjentakelsens grunnleggende oppgave er å forårsake hjelpeløshet og skjebnetung dysterhet. Hjelpeløshet er fortsatt noe som preger sakførerens liv – han har forblitt alene i «den sjælløse ensomhet» og forsøker igjen og igjen å bearbeide det traumatiske tapet, noe som er dømt til å mislykkes. Andersen klarte å formidle denne rastløsheten så subtilt som mulig ved å anvende gjentakelsen.

3. OPPSUMMERING

I «Den døde mand» oppnår Trygve Andersen sannelig en atmosfære av hjemlig angst og spenning. Han inkluderer flere preg som godt oppfyller en del av Sigmund Freuds betingelser: virkeligheten framstår nokså realistisk, men ikke mer enn at leseren sitter ned med en nagende følelse av tvil. Dette særegne samspillet konsentrerer seg endelig om uhyggekarakterenes ankomst og påfører det uhyggelige. Sluttsteinen er her det elementet som antyder repetisjon, og samtidig forsterker uhyggen som allerede er våknet hos leserne. Selv om Andersen åpenbart motsetter seg noen av

Freuds betraktninger, regnes novellen som et eksempel på uhyggelig litteratur: Harald S. Naess beskriver novellen som «a low-key study in the macabre» (Naess 1993: 181). Torgeir Haugen nevner «Den døde mand» blant flere eksempler på uhyggelig litteratur i henhold til skrekklitteraturen (Haugen 1998: 42).⁶ Det uhyggelige perspektivet beriker altså mottakelsen, og åpner opp for nye tolkningsmuligheter.

LITTERATURLISTE

- Andersen T., [1895] 1916, «Den døde mand» i *Samlede fortællinger 3: Fortællinger*, Kristiania.
- Bache-Wiig H., 1988, «Horror vacui. Om Tryggve Andersens fortelling *Den døde mand.*»; i O.M. Mæland (red.), *Mellom tekst og tekst: Intertekstuelle lesninger*, Oslo, s. 9–19.
- Bjerke A., 1978, *Drømmen, draugen og dauingen: grøssere og selsomme historier i norsk prosa*, Stabekk.
- Freud S., 2011, «Det uhyggelige»; i *Mellom psykoanalyse og litteratur* (overs. S. Dahl), Oslo, s. 150–175.
- Hagerup H., 2014, «Den hjemlige uhyggen». *Agora*, 32 (1/2), Oslo, s. 50–73.
- Haugen T., 1998, «Transcendens, galskap og tomhet. Teoretiske og historiske betraktninger om fantastisk litteratur»; i: T. Haugen (Red.), *Litterære skygger: norsk fantastisk litteratur*, Oslo, s. 17–72.
- Hodne Ø., 1995, *Vetter og skromt: i norsk folketro*, Oslo.
- Naess H.S., 1993, *A history of Norwegian literature*, London.
- Nordahl H., 1994, *Retorikk: de viktigste retoriske figurer belyst ved eksempler fra riksmålets litteratur*, Oslo.
- Omdal G.K., 2010, *Grenseerfaringer. Fantastisk litteratur i Norge og omegn*, Bergen.
- Royle N., 2014, «Niesamowite» (overs. M. Choptiany). *Autoportret: Pismo o dobrej przestrzezeni*, 47 (4), Kraków, s. 20–30.
- Skjønberg K., 1958, «Tryggve Andersen.» *Edda: nordisk tidsskrift for litteraturforskning*, 58, Oslo, s. 22–37.

⁶ Problemet av novellens plassering innenfor skrekklitteraturens kanon er verdt å undersøke siden sjangeren har flere fellespunkter med konseptet av det uhyggelige framstått av Freud – det er imidlertid ikke målet ved denne artikkelen.

»Da barbaren inde i mig besejrede jøden«. Det metaforiske barbari i forholdet mellem mor og datter i Janina Katz' selvbiografiske værker¹

ABSTRACT: [“When the barbarian inside me defeated the Jew”. The metaphorical barbarian in the relationship between mother and daughter in Janina Katz' autobiographical works]. The aim of this article is to analyse the relationship between a mother and a daughter depicted in Janina Katz's autobiographical novel *Mit liv som barbar* (1993) and the poetry collection *Min moders datter* (1991) in the light of the concept of “barbarian”. Both masterpieces are focused on depicting the relationship between the mother and the daughter which is marked by the experience of the Holocaust, as well as the phenomena of post-memory. In my article I present three strategies of the protagonist's “barbarous” rebellion against her mother. The first is the mimicry-strategy of internalizing anti-Semitic beliefs. The second will be the strategy of distancing herself from her mother. The third will be a strategy of silent rebellion. The analysis shows that the protagonist's negative feelings towards mother can often be caused by the far-reaching effects of the Holocaust and do not, contrary to what she believes, result from her allegedly barbarous behaviour.

KEYWORDS: autobiography, Holocaust, post-memory, motherhood, mother-daughter relationship / selvbiografi, Holocaust, posthukommelse, moderskab, mor-datter forhold

Formålet med denne artikel er at undersøge forholdet mellem mor og datter skildret i Janina Katz' to selvbiografiske værker: debutdigtsamlingen *Min moders datter* (1991) og romanen *Mit liv som barbar* (1993) i lyset af titelbegrebet barbar. Janina Katz er en polsk-jødisk forfatter, som i sit forfatterskab behandler emner relateret til krigsoplevelser, immigration og barndom i efterkrigstidens Polen. Et af de vigtigste motiver i Janina Katz' værker er desuden forholdet til moderen, hvilket man kan finde spor af i såvel forfatterens selvbiografiske og fiktive udgaver (bl.a. *Putska*

¹ Artiklen er baseret på en bacheloropgave ”Forholdet mellem moder og datter under Holocaust skildret i Janina Katz' roman *Mit liv som barbar* og digtsamling *Min moders datter*”. Den vedhæftede litteraturliste er udvidet med nogle kilder som blev anvendt i bacheloropgaven.

(1997), *Drengen fra dengang* (2004)). Udgangspunktet for min analyse er oplevelserne forbundet med Holocaust, som har en betydelig indflydelse på forfatterens familierelationer. Derfor vil jeg i undersøgelsen bruge redskaberne fra feministisk kritik inden for Holocaustforskning samt begrebet posthukommelse. Inden jeg går til hoveddelen af artiklen, så lad mig først se nærmere på disse elementer fra forfatterens liv, der udgør et grundlag for de ovennævnte værkers handling.

1. AT BRUGE SIT LIV SOM LITTERÆRT STOF. GENERELT OM JANINA KATZ

Janina Katz var født i Krakow i 1939 af Lola og Tobias Katz i en stor og rig jødisk familie. I 1942 blev hele familien sendt til en nazistisk arbejdslejr i Biezanów nær Kraków. I 1943 blev Janina Katz smuglet ud af lejren og sat i pleje hos en polsk familie i en lille landsby Dobczyce. Hun blev skjult og opdraget af det katolske ægtepar, Maria og Stefan Kapłański, som holdt hendes afstamning hemmelig – endda over for hende selv (Wolgast 2018: 122). Det meste af forfatterens familie omkom, myrdet af nazistiske soldater i kz-lejre under anden verdenskrig. Men hendes mor, Lola, overlevede krigen og i 1945 hentede hun sin datter fra den polske familie. Kort tid efter krigens afslutning vendte de begge tilbage til deres fødeby. Efter den antisemitiske kampagne, der kulminerede i Polen i marts 1968, forlod hun Polen sammen med sin mor. De boede i Tyskland i et stykke tid, men til sidst flyttede Janina til København, hvor hun tilbragte resten af sit liv, mens hendes mor bosatte sig i Wien.

De fleste af Janina Katz' værker baserer på selvbiografisk stof (Handesten 2007: 599). De er fyldt med referencer til forskellige begivenheder fra hendes eget liv, såsom jødernes skæbne under krigen, barndommen og ungdommen i et kommunistisk og antisemitisk Polen eller emner om eksil og fremmedfølelse forbundet med livet i et fjernt og fremmed land (Grzemska 2015: 41). Det samme gælder de værker, jeg har undersøgt og hvor fokus ligger på beskrivelsen af forfatterens barndomsoplevelser samt det svære forhold til moren. De ovenfor beskrevne begivenheder vil derfor være en vigtig referencekilde i min undersøgelse.

2. DEN METAFORISKE BARBARS OPRØRSTRATEGIER

I det følgende vil jeg beskrive de oprørsstrategier, som romanens protagonist og digtsamlingens lyriske jeg bruger mod moderen i perioden efter kvindernes genforening. Jeg vil kalde disse strategier for et udtryk af protagonistens indre barbar, der ifølge fortælleren, lever „inde i mig [hende – K.M.]” (Katz 1993: 52). Ordet *barbar*, som ifølge ordbogsdefinitionen betyder „rå person der stammer fra et fremmed,

uciviliseret land²», bliver ofte brugt i forbindelse med Holocaust-forskning. Det hævdes ofte, at nazitiden viste, hvordan et stærkt civiliseret samfund i Centraleuropa helt uventet kunne omdanne sig til centrum for barbari (Clementi 2010: 237). Når Janina Katz betegner sig selv som barbar, betyder det, at hun betragter sig selv som en af gerningsmændene til forbrydelser mod jøderne, og dermed – mod sin egen mor. Dette koncept gør sig også gældende i tilfælde af det mor-datter-forhold, der er beskrevet i forfatterens værker, hvor barnet gør oprør mod såvel sin mor som sin jødiske identitet. Før jeg kommer med eksempler på disse strategier, så lad mig begynde med kort at redegøre for Janina Katz' barndomsvilkår.

2.1. DEN INTERNALISEREDE ANTISEMITISME

Hovedpersonen i romanen *Mit liv som barbar*, Janina, indrømmer, at hun ikke husker noget som helst fra sin tidlige barndom. Hun var omkring et år gammel, da hun sammen med sine forældre blev sendt til arbejdslejren i Biezanów og efter en kort tid blev hun smuglet ud af sin adoptive far, Stefan Kapłański. Først efter at være flyttet ind i familien Kapłańskis hus, savnede protagonisten sin mor; hun „græd (...) og skreg, at jeg [hun – K.M.] ville tilbage” (Katz 1993: 28) til hende. Men snart blev hendes længsel erstattet med nye figurer, der skulle fungere som erstatninger for hendes biologiske mor (fx. Janinas nye plejemor).

Kort før hovedpersonens biologiske mor, Lola, ankommer for at hente sin datter fra Dobczyce, opholder Janina sig hos Walek-familien, som passer hende under familien Kapłańskis fravær. En dag fortæller Walekerne hende, at hendes „rigtige mor”, som er en „tyk, grim jødinde” (Katz 1993: 37) snart vil komme efter hende. Pigen ved ikke, hvad jødinde betyder, „men tænkte, at det sikkert var endnu værre end at være tyk og grim” (Katz 1993: 37). Første gang romanens Lola kommer for at hente sin datter, gemmer protagonisten sig derfor i en kålmark. Hun vil nemlig ikke fjernes af en ukendt kvinde „der foregav at være min mor” (Katz 1993: 37). Da mødet mellem hovedpersonen og hendes mor endelig kommer i stand, sker det uden den varme velkomst, som Lola måtte have håbet på. År senere spørger romanens hovedperson sin mor om deres genforening. Lola siger, at „jeg fik fråde om munden, og at, da hun prøvede at nærme sig (...), skreg jeg, at hun var en tyk og grim jødinde” (Katz 1993: 38).

Den ovennævnte beskrivelse viser det vigtigste fundament, som det indbyrdes forhold mellem kvinderne byggede på helt fra starten. Det første grundlæggende punkt er det antisemitiske perspektiv, der giver sig udtryk i Walek-familiens bemærkning om protagonistens mor, som hurtigt blev internaliseret af Janina. På dette tidspunkt var hun nemlig et sårbart barn, udsat for ydre påvirkninger, især

² Barbar: <https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=barbar&tab=for> (hentet d. 12.06.2021)

når de kommer fra hendes værger. Derfor begynder ordene om en tyk og grim jødinde hurtigt at fungere som udgangspunktet i hovedpersonens opfattelse af moderen.

2.2. AT BESEJRE JØDEN I SIG SELV. EN MIMICRY-STRATEGI

Jeg vil her begynde med at beskrive, hvordan romanens protagonist prøver at distancere sig fra sin jødiske identitet i forventningen om, at det vil såre hendes mors følelser. Først skal det altså nævnes, at Janina bliver meget religiøs i Dobczyce. Hun bliver døbt, lærer en hel række bønner, og begynder derefter at bruge troen som en flugt fra de traumatiske begivenheder, hun har oplevet. Efter at være flyttet til Kraków med Lola, finder Janina kammerater, som hun leger med på legepladsen. Hun fortæller, at de plejer at gentage nogle sange, „hvis hovedindhold bestod af alle de pinsler, som af en eller anden grund ventede jøderne. Som regel fordi de ikke ville være kristne” (Katz 1993: 49). Selvom protagonisten selv ved, at hun er jødisk, bliver hun slet ikke berørt af disse sange. Tværtimod betragter hun det som noget at være stolt af, fordi det tillader hende at tænke på sig selv som et eksempel på „en god kristen jøde – ligesom Jesus, der blev døbt af Johannes Døberen” (Katz 1993: 49). Man kan derfor sige, at protagonisten, bevidst eller ubevidst, bruger en mimicry-strategi til at forsvare sig mod antisemitismen. Dette betyder, at hun begynder at bruge former af den fremherskende, diskriminerende fortælling og at hun dermed forsøger at bryde den indefra (Schab 2012: 117).

Men når romanens Janina senere begynder at citere sangene for sin mor, sætter hun sig selv i angriberens rolle. Hun forsøger nemlig at såre moren med et antisemitisk budskab: „jeg havde forventet en voldsom reaktion og forberedt mit lille spil. Det gik ud på, at hvis hun skældte mig ud, ville jeg sige: »Måske er jeg selv jøde, men De er ikke min mor.«” (Katz 1993: 49). I digtet *En, to, tre...* beskriver det lyriske jeg den samme situation og tilføjer dengang, at hun „elsker Jesus” men „hader min [sin – K.M.] moder” (Katz 1991: 13).

Jeg vil nu forsøge at se nærmere på dette eksempel og beskrive de mulige årsager til, at hovedpersonen hævner sig på sin mor på denne måde. Det at være Lolas datter betyder nemlig, at hovedpersonen må ændre sin selvopfattelse. Romanens Janina betragtede sig indtil videre som en polak og kristen. Efter genforeningen med moderen, bliver hun imidlertid nødt til at acceptere sin jødiske oprindelse. Dette er altså ensbetydende med, at hun må anerkende sit tilhørsforhold til en gruppe, der ikke er fuldt accepteret i samfundet. For et lille barn som hende er det lettere at internalisere disse antisemitiske overbevisninger end at modstå dem. Dette lægger naturligvis grunden til en modvilje mod hendes mor og til en vis grad mod sig selv. Samtidig tillader det hende dog at føle sig som en del af gruppen af jævnaldrende, der „elsker også Jesus / og mig” (Katz 1991: 13), som det udtrykkes af det lyriske

jeg i digtsamlingen. Derfor tør jeg vove den påstand, at hverken protagonistens ønske om at tilhøre denne gruppe eller hendes valg om at forblive kristen havde til hensigt at såre moderen. Det var bare en nemmere måde at gennemgå den allerede udfordrende socialiseringsproces.

2.3. "DE ER IKKE MIN MOR"³. DISTANCERINGSSTRATEGI OG DET TAVSE OPRØR

Den anden oprørsstrategi vil jeg kalde for distanceringsstrategi, der skulle forhindre udviklingen af et følelsesmæssigt bånd mellem kvinderne ved i stedet at skabe en afstand mellem dem. Her kan nævnes den måde, hovedpersonen henvender sig til sin biologiske mor. I de første måneder efter flytning til Krakow bor kvinderne sammen med Janinas plejemor Maria. For at understrege, at hovedpersonen ikke ønsker at blive knyttet til sin nye mor, kalder hun konsekvent Maria for mor, mens hun „overdrevent høfligt siger »frue« eller »De«” (Katz 1993: 48) til Lola. Situationen mellem protagonisten og hendes mor forværres, da Lola beder Maria til at flytte tilbage til Dobczyce. Derefter holder Janina op med at tale til Lola: „Jeg blev stum. Men jeg blev ikke døv. Jeg gjorde alt hvad hun bad mig om at gøre” (Katz 1993: 51).

Det tavse oprør, der beskrives her, er faktisk et fænomen, der ofte forekommer i familier, som er præget af traumer, der bliver overført mellem generationer (i form af posthukommelse). I psykiatriske studier kaldes fænomenet for „tavs-hedssammensværgelse”³ som betegner en situation, hvor forældre ikke taler, og børn ikke spørger. Forældre taler ikke om deres oplevelser under Holocaust, for de ønsker at beskytte barnet fra disse minder og forsøger at fortsætte deres liv som om intet var hændt. Børn spørger ikke, fordi de genkender tegnene på ikke-verbal kommunikation, der tilsiger, at en samtale om disse oplevelser blot bringer smerte og ulykke.

Det skal her bemærkes, at den enorme modvilje eller ligefrem had mod moderen ikke kun skyldes romanens Janinas onde hensigter. Pigen er ikke i stand til at etablere et sundt forhold til sin mor netop på grund af den vedvarende tavshed fra moderens side. Flere gange senere hen gentager situationen sig, hvor protagonisten ikke tør spørge sin mor om deres fælles oplevelser eller hvor Lola ikke ville fortælle om sine erindringer fra krigen („Hun fortalte ofte om Auschwitz, men det var kun brudstykker. (...) hun fortalte aldrig om de væsentlige ting: om sin egen angst og lidelse” [Katz 1993: 41]). Romanens hovedperson får først efter mange år viden om sin barndom og sin families fortid, da hendes mor får lagt tilpas afstand til de traumatiske begivenheder. På dette grundlag kan det konkluderes, at årsagerne til

³ I originalteksten: „zmowa milczenia”, jfr. Karolak, op. cit., s. 179.

Janinas negative følelser over for moderen ofte ligger dybere, selvom hun fortolker sine handlinger som et resultat af sin egen rene nederdrægtighed.

2.4. DEN INDRE BARBARS PROVOKERENDE OPRØR

Det sidste eksempel på protagonistens oprørsstrategi skildrer en dag, da kvinderne går på torvet, møder hovedpersonens mor en mand, der, ligesom hun selv, har et Auschwitz-nummer tatoveret på armen. Da manden bemærker det, bliver de både berørt, giver hinanden et knus og taler sammen et øjeblik. Til sidst forærer manden Lola en buket smukt indpakke blomster. Da kvinderne forlader torvet, spørger romanens Janina sin mor, hvad der lige var sket og „hvorfør forærede den fremmede mand Dem blomsterne?” (Katz 1993: 51). Hun gør det „kun for at straffe hende for det øjeblik glæde” (Katz 1993: 51) og er faktisk helt klar over, hvad årsagen til denne scene er. Da kvinderne vender hjem, slår Lola sin datter så hårdt, at pigen mister bevidstheden. Da Janina vågner, kalder Lola hende ved hendes kælenavn, og protagonisten selv kalder hende „mor” (Katz 1993: 52).

I familier med Holocaust-overlevende kan man der undertiden se et forhøjet aggressionsniveau i forholdet mellem forældre og børn. Som „resultat af en omvendning af den projicerede identificeringsproces bliver barnet en bærer af den sorg og aggression, som det er umuligt for forældrene at finde plads til⁴”. Lolas voldsomme adfærd optræder, når protagonisten stiller hende spørgsmål om Holocaust. Derfor må det formodes, at den vrede, som hun reagerer med, er relateret til mindet om de traumatiske oplevelser og slet ikke rettet mod hendes datter. Ikke desto mindre formår romanens Lola med denne voldsomme handling at få et gennembrud i kommunikationen med sin datter, som fra det øjeblik begynder at åbne sig op for morens kærlighed.

Det er derfor nødvendigt at overveje, hvad denne hændelse betyder, og hvordan den kan bidrage til en opblødning af kvindernes gensidige forhold. Tidligere har jeg argumenteret for, at Lolas vedholdende tavshed har været med til at skabe en afstand mellem mor og datter. Denne scene udgør et gennembrud netop fordi den bryder denne tavshed. Det er den første kontakt mellem kvinderne, der er fyldt med såvel stærke følelser som fysisk nærhed. Paradoksalt nok tillader den aggressive scene romanens Janina at forstå sin mors følelser. Samtidig får episoden hende til at overtage disse følelser og blive, som tidligere nævnt, et objekt, der absorberer moderens sorger og traumer. Det vil fremgå af efterfølgende dele af romanen, hvor Janina prioriterer sin mors følelser frem for sine egne og absorberer sin mors synspunkt i fortællingen.

⁴ I originalteksten: „Wskutek odwrócenia procesu identyfikacji projekcyjnej dzieci stają się kontenerem na niemożliwe do pomieszczenia uczucia rodziców – żałoby i agresji” jfr. Karolak, op. cit. s. 179.

3. SAMMENFATNING OG KONKLUSIONER

I lyset af ovenstående overvejelser vil jeg gerne vende tilbage til betegnelsen barbar. I beskrivelsen af sit tidlige forhold til moren skildrer både fortælleren og det lyriske jeg sig selv som en ondskabsfuld lille pige, der med fuldt overlæg planlægger „raf-finerede torturer” (Katz 1993: 50) for at såre moren. Men jeg vil vove den påstand, at denne beskrivelse ikke er helt pålidelig. Fortælleren beslutter sig nemlig for at komme tættere på barnets perspektiv og ikke afsløre alle motiverne i barnets adfærd, hvilket fører til, at læseren ikke får et komplet billede af det beskrevne mor-datter-forhold.

Bortset fra fortællerens pålidelighed synes desuden mange af hovedpersonens følelser at være forståelige og berettigede. Det gør de især, når man tager i betragtning, hvor hyppige de er i familier med Holocaust-overleverere. Bag dette oprør ligger der altså dermed en række naturlige mekanismer, som er typiske for et barn, der gennemgår en socialiseringsproces og forsøger at forstå sin nye livssituation. Desuden bidrager konsekvenserne af Holocaust-traumer til en uddybning af afstanden mellem mor og datter. De kommer til udtryk i fænomenet af tavshedssammensværgelsen og resulterer i de ovennævnte uklare situationer og konflikter, som ikke kan forhindres. Afslutningsvis vil jeg konkludere, at den detaljerede skildring af mor-datter-forholdet, der ikke fortier de negative følelser, gør Janina Katz’ værker til unikke eksempler på Holocaust-litteratur skrevet på dansk af kvinder. Disse værdier bidrager til, at værkerne formår at bringe et helt nyt perspektiv til debatten om Holocaust og dens langsigtede konsekvenser.

LITTERATURLISTE

Primærlitteratur

Katz, J., 1991, *Min moders datter: digte*, København.

Katz, J., 1993, *Mit liv som barbar*, København.

Sekundærlitteratur

Barbar, *Ordnet*. <https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=barbar&tab=for> [tilgang: 12.06.2021].
Clementi, F., 2013, *Holocaust Mothers and Daughters: Family, History, and Trauma*. Waltham, Massachusetts.

Grzemska, A., 2015, «Europejka, obywatelka Danii, wieczna Żydówka, dzielna Polka». O języku i tożsamości w twórczości Janiny Katz. *Nauki Humanistyczne* 10, s. 39–50.

Hirsch, M., 2012, *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture after the Holocaust*, New York.

Karolak, S., 2015, «Utworky o matkach i córkach. Kobiące narracje postmemorialne». *Politeja* 12, s. 171–187.

- Schab, S.I., 2012, «»Hvid udenpå. Indeni er jeg helt ... grå«. Hybride identiteter i Jakob Ejersbos »Afrika-trilogi«. *Folia Scandinavica Posnaniensia* 14, s. 111–121.
- Wolgast, K., 2018, «Jødeforfølgelse med socialistisk fortegn. Janina Katz' forfatterskab mellem Polen og Danmark med særligt henblik på romanen »Putska«». *Folia Scandinavica Posnaniensia*, 24, s. 122–146.

Oversættelser findes, oversættelser findes. Oversættelsesstrategier i Inger Christensens *Alfabets* polske oversættelse

ABSTRACT: [*Translations exist, translations exist. Translation strategies in Inger Christensens Alfabets Polish translation*]. The aim of my article is a critical analysis of the Polish translation of Inger Christensen's *Alphabet* (1981) by Bogusława Sochańska (2018). I will analyze the translation strategies used by the translator, according to Laurence Venuti's theory of *foreignization* and *domestication* and the deformations in translation specified by Antoine Berman. I analyze the translation in relation to the original text, focusing on modifications (e.g. lexical or grammatical), which have been used to preserve both the meaning and the composition. The results show that *domestication* is Sochańskas dominating strategy.

KEYWORDS: Inger Christensen, Bogusława Sochańska, translation, translation strategies, poetry/ Inger Christensen, Bogusława Sochańska, oversættelse, oversættelsesstrategier, digtning

I den følgende artikel vil jeg undersøge den polske oversættelse af Inger Christensens digtsamling *Alfabet* (da. 1981, pol. 2018). *Alfabet* er en speciel digtsamling, som baserer sig på to vigtige mønstre – det latinske alfabet og Fibonaccis talrække, så dens oversættelse var en stor udfordring for Bogusława Sochańska, værket oversætter.

I min undersøgelse vil jeg bruge Laurence Venutis essay *The Translator's Invisibility. A History of Translation* (1995) og hans teori om *foreignization* og *domestication*, som henviser til den evige oversættelsesteoretiske konflikt mellem ord-for-ord og mening-for-mening metode. Jeg vil også identificere nogle af de tolv *oversættelsesdeformationer* (rationalisering, forædling og ødelæggelse af underliggende signifiant-netværk), som Antoine Berman nævner i sit værk *Oversættelse som fremmhedsprøvelse* (1985).

Undersøgelsen falder i fire dele. Først kigger jeg nærmere på kompositionens og mønstrenes bevarelse eller mangel på samme i oversættelsen, så går jeg over til

de leksikalske modificeringer, og dernæst specificerer jeg forandringer i dyrearternes og plantearternes navne, som meget ofte forekommer i oversættelsen. Til sidst beskriver jeg udvalgte interessante grammatiske modificeringer.

1. KOMPOSITIONEN OG MØNSTRENE

Inger Christensens *Alfabet* er et eksempel på systemdigtning, har altså en særlig type komposition, som er fundamental for helheden af samlingen. Værket følger to systemer. Det første er det latinske alfabet, der bestemmer de første bogstaver af de fjorten afsnit, samlingen består af og de allitterationer, som dominerer i hvert afsnit, samt med de første bogstaver af fire digte fra *atombomben*-serien, som er en del af de sidste og længste afsnit. Det andet system er Fibonaccis talrække, som angiver antallet af linjer i hver afsnit, hvilket betyder, at hver efterfølgende afsnit er lige så langt som to forudgående afsnit tilsammen.

Det skal bemærkes, at det lykkes oversætteren at bevare både det matematiske mønster Fibonacci-talrækken og det alfabetiske mønster, i det mindste i begyndelsen af de fjorten afsnit. Men selvom hun beholder den alfabetiske rækkefølge i alle digtene fra den alfabetiske hovedserie, er det meget tydeligt, at hun tilpasser samlingen til den polske læsers behov. Hun bruger flere modifikationer for at gengive formen og for at give læseren den samme oplevelse, som originalen giver den danske læser. Hun skriver som om hun selv var forfatteren. Det er tydeligt et udtryk for *domestication* (Venuti 2013: 80–89).

Sochańska beslutter sig dog for ikke at gengive det alfabetiske mønster i serien *atombomben*. Dermed bliver digtenes første linjer oversat bogstavelig som *bomba atomowa*, *bomba wodorowa*, *bomba kobaltowa* og *defolianty*. Alligevel forsøger oversætteren at modificere indholdet på en måde, der muliggør at kompositionen beholdes. Derfor vil karakteristikken af disse modificeringer være et af denne artikels vigtigste mål, som jeg beskæftiger mig med i den næste del.

2. LEKSIKALSKE MODIFICERINGER, ALLITTERATIONER OG LYD

De leksikalske modificeringer gør det muligt for oversætteren at gengive den alfabetiske rækkefølge af digtene igennem hele samlingen ligesom allitterationer og lydlige ligheder i nogle af digtene bevares. Sommetider er det kun små forskelle, men der findes også ganske store eksempler. Forandringerne starter allerede ved det første digts første ord. I stedet for *abrikotræerne* (Christensen 2005: 393) vælger Sochańska ”antonówki”, som er en æblesort (Christensen 2018: 5). Valget er markant og har konsekvenser for digtsamlingens helhed. Abrikotræerne og abrikoser kommer nemlig flere gange tilbage i andre digte og i nye kontekster. For eksempel

lyder slutningen af det sjette afsnit: ”i lande hvor varmen vil frembringe netop den farve i kødet abrikosfrugter har” (398), den polske oversættelse, hvor ”antonówki” bruges i stedet for abrikosfrugter, er mindre overbevisende. ”Antonówki” vokser jo ikke i de varme lande, men overvejende i Øst- og Nordeuropa, og deres kød har ikke nogen speciel farve – det er simpelthen hvidt (Wasilewska 2018).

Sochańska mener ikke selv, at den forskel forstyrrer digtsamlingens kohærens. Hun argumenterer, at Christensens hovedformål ved at vælge abrikostræerne var netop det at starte digtet med bogstavet *a* (Wasilewska 2018). Af den modsatte opfattelse er litteraturforskeren Elisabeth Friis, som betragter abrikosfrugten, en kernefrugt kendetegnet ved en karakteristisk glødende orange-guld farve, som en metafor for atombomben (Friis 2020:65). Anskuet på denne måde er en udskiftning af abrikosfrugter med ”antonówki” ikke kun forstyrrelse af kohærensens, men også et stort tab på hele samlingens struktur. Alligevel må der betones, at det vil være svært at finde en god ækvivalent til abrikoser, som også starter med ”a” i polsk sprog, som er tydeligt andet fra dansk.

I det andet og det tredje digt sker der næsten ingen leksikalsk forandring i den polske oversættelse i forhold til originalen. Kun i den første linje af afsnit to bliver ordenes rækkefølge ændret, så der i den polske tekst står ”borówki istnieją; i paprocie, paprocie” (Christensen/Sochańska 2018: 6), altså: ”brombærrerne findes; og bregner, bregner” i stedet for ”bregnerne findes; og brombær, brombær” (Christensen 2005: 394). I det fjerde afsnits første linje erstatter Sochańska ”duerne” med ”drozdy” (drosler), i anden linje kommer duerne dog tilbage, for at bevare kontrasten mellem fredssymbolet og ”dræberne”. Det gælder også i nogle digte senere i samlingen, hvor ordet drossel næsten ikke optræder, men flere duer med deres symbolske betydning. I det samme afsnits tredje linje bliver ordet ”dis” desuden oversat som ”dżdże”, som er et gammelt polsk ord for ”regn”, og lige som med duerne, gentages det ikke senere i værket; i resten af digtsamlingen oversætter Sochańska ”dis” direkte som ”mgła” (Christensen 2005: 396; Christensen 2018: 8). Selvom Sochańskas metode muliggør gengivelsen af allitterationen, forstyrrer det korrespondensen mellem ord, som bliver brugt i teksten, altså det, som Berman kalder *underliggende signifiant-netværk* (Berman 2013: 64–72). På den anden side synes denne korrespondens ikke at være nødvendig for at bevare den originale betydning og digtsamlingens kohærens.

Det femte afsnit er præget af *forædlinger* i Sochańskas oversættelse (ibid.: 56–64). Det starter med ”elegia jesieni”, altså ”efterårets elegi”, som er et forsøg på at gengive ordet ”efteråret” og samtidig beholde nøglebogstavet ”e” i begyndelsen af linjen. Ganske vist forbindes efteråret ofte med nostalgi, sorg eller endda døden, men ”elegia jesieni” er en metafor, som ikke findes i originalen. ”Efteråret” er et fænomen, som forekommer i naturen, og man kan ikke sige det samme om den metaforiske ”efterårets elegi”, som rent fysisk ikke findes, medmindre vi taler om et digt med den titel. Senere i afsnittet bliver ”enebærbusken” til ”enklawy jałowców”, d.v.s. ”enebær-

buskes enklaver”, som også er en slags metafor, analog til det førnævnte ”efterårets elegi” (Christensen 2005: 397; Christensen 2018: 9).

Noget lignende kan man iagttage i det ottende afsnit. Sochańska oversætter ”hviskningerne” som ”harmonia szeptów” (”hviskningernes harmoni”), hvilket nok klinger mere poetisk end det originale ”hviskningerne” og også er en slags *forædling*, men gør det muligt at gengive den alfabetiske rækkefølge. Det samme gælder ”hojność żniw”, altså ”høstens gavmildhed” i stedet for simpelthen ”høsten”, som forekommer i den anden linje og ”harfy listowia” (”bladenes harper”), som erstatter ”bladhang” senere i digtet. Det er også bemærkelsesværdigt at der lige ved siden af ”harfy listowia” findes der et andet eksempel atypisk oversættelse, nemlig ”hulen” som bliver til ”pieczary” (”hulen” i bjerge, ”grotten”), som måske ville være helt korrekt, hvis ikke forekommer ”harerne” ved siden af den (Christensen 2005: 400-401; Christensen 2018: 13-14). Det var sandsynligvis ikke en hule i bjergene, som i Sochańskas oversættelse, men harernes hule, hvad der heller ikke er overraskende, for i det danske landskab, som originalens forfatter kender bedst, findes der ikke bjerge, hun kunne beskrive. Den polske oversætterts strategi kan altså fortolkes som et forsøg af *domestication*.

Til gengæld blev ellefte og tolvte afsnits begyndelser oversat ganske enkelt. ”Kærligheden findes, kærligheden findes” fra digt elleve bliver på en kvik måde og næsten bogstaveligt oversat til ”kochanie istnieje, miłość istnieje” (”det at elske findes, kærligheden findes”) (Christensen 2005: 408-409; Christensen 2018: 24-25). Og ved det tolvte afsnits begyndelse bestemmer Sochańska sig for kun at bytte om på de to første linjers rækkefølge, for at bevare det alfabetiske system. Således bliver ”livet, luften vi indånder findes / en lethed i alt, en lighed i alt” til ”lekkość istnieje, łatwość, równość we wszystkim, / życie istnieje, powietrze które wdychamy” (”lethed findes, lethed, ligheden i alt / livet findes, luften vi indånder”) (Christensen 2005: 415; Christensen 2018: 34). Den første linje af det trettende digt er heller ikke præget af særlig komplicerede modificeringer; der forekommer kun en lille tilføjelse i starten. Sochańska tilføjer nemlig ordet ”metal”, altså bliver ”malmen i malmbjerget findes” til ”metal istnieje, ruda metalu w górach” (”metal findes, metallets malm i bjerge”) (Christensen 2005: 426; Christensen 2018: 48).

Sidst men ikke mindst har oversætteren i det sidste afsnits første linjer ikke brug for at ændre noget, for polske ”noce” starter med ”n” lige som ”nætterne”. Det samme gælder ordet ”nazwa” som svarer til ”navn”, så Sochańska kan oversætte store fragmenter næsten ord for ord. Selv skriver hun i efterskriften, at det at ”nazwa”, lige som ”navn”, starter med ”n”, var en nødvendig betingelse for hendes oversættelse. Alligevel forekommer der nogle fragmenter, som synes at være en udfordring til oversætteren. For eksempel ”som narhvalens navn for de arktiske have” som bliver oversat til ”jak słowo narwal dla arktycznych mórz” (”som ordet *narhval* til de arktiske have”), så sker der en konkretisering af det flertydige udtryk, altså *rationalisering*. Og når man tager de efterfølgende fragmenter i betragtning, lægger man mærke til,

at der måske skulle vælges den modsætte betydning. Senere bliver fragmentet ”som nældernes navne for feber, som nellikens navne for genskær af lys” til ”jak nazwy pokrzywy na gorączkę, nazwy goździków na odbicie światła” (”som navne nælderne har for feber, nelliken har for genskær af lys”) eller ”som natuglens, natravnes navne for fjer” til ”jak nazwy nurzyka, nagórnika dla piór”. Interessant nok bliver ”natuglen” og ”natraven” først der oversat med deres korrekte polske navne, altså ”nurzyk” og ”nagórnik”. Før i digtet erstatter Sochańska dem med ”nocna sowa” og ”nocny kruk” til at bevare ordspillet med ordet ”noc” – ”nat” (Christensen 2005: 443–444; Christensen 2018: 69–70).

3. PLANTEARTERS OG DYREARTERS NAVNE

Et andet vigtigt aspekt i hele digtsamlingen, som bliver forandret for allitterationens skyld, er dyrearter og plantearter, især træarter. Den slags forandring kan allerede observeres i det femte afsnit. Det at ”elsdyr” bliver oversat som ”emu” og ”edderfuglen og edderkoppen” som ”efedra i edredony” er nok en slags unødvendig eksotisering, men har ikke så store konsekvenser for de efterfølgende digte, som forandringer i træarternes navne. ”Egetræet og elmetræet” bliver reduceret til et træ – nemlig til ”eukalptus”, som vækker så forskellige følelser og fremkalder så forskellige billeder i læserens hoved, at de knap kan sammenlignes (Christensen 2005: 397; Christensen 2018: 9). Det har også konsekvenser senere i digtsamlingen, for ”egetræet” dukker atter op i afsnittet syv, denne gang sammen med ”asketræet”, og nu bliver de oversat som ”grab” (”avnbøg”) og ”akacja” (”akacie”), altså to nye træarter, hvor ingen af dem svarer rigtig til originalen (Christensen 2005: 399; Christensen/Sochańska 2018: 11). Den strategi synes at være opfindsom, men også kontroversiel.

Man skal ikke glemme, at egetræet og asketræet har en særlig betydning i europæiske mytologier, nemlig som *verdenstræer*, som verden er bygget på og som forbinder jorden, himmelen og underverden. For eksempel var Yggdrasil var et asketræ, og digtsamlingen er ikke fri for henvisninger til den nordiske mytologi, bl.a. nævnes der Jotunheim (jætternes hjem) i dens tiende afsnit. I samlingen søges der efter det åndelige i naturen og gennem naturbilleder beskrives verdens udvikling, og der findes nogle kosmogoniske træk. Det kan altså være vigtigt at bevare navne af de konkrete træer, som har symbolsk betydning.

I det sjette afsnits begyndelse oversætter Bogusława Sochańska ”fiskehejren” som ”fruwajęca czapla”, altså den flyvende fiskehejre (Christensen 2005: 398; Christensen 2018: 10). Ordet ”fruwajęca” har en ret fri, uformel karakter og det passer ikke helt i den alvorlige kontekst. Oversætteren synes at være klar over det, eftersom hun ikke gentager ordet ”fruwajęca” andre steder hvor fiskehejren optræder. I afsnittet ti skriver Sochańska ”istnieją czaple o szaroniebieskim łukowatym grzbiecie”, altså undgår hun ordet ”fruwajęca” og dertil anvender hun ordet i flertalsform. Det passer

bedre til den efterfølgende række af forskellige hejrearter, der bliver oversat direkte til polsk, men desværre ikke muliggør bevaringen af det leksikonagtige ordspil med slutningen *-hejren*, som findes i originalen (Christensen 2005: 405; Christensen/Sochańska 2018: 19). Alligevel forstyrrer forandringen den Christensenske komposition, hvor afsnittenes første linjer skal gentages i tredivelinjers intervaller (Nexø 1998: 77–90).

Interessant nok, beslutter Sochańska også at tilføje et plantenavn i teksten, som ikke findes i originalen i det tolvte afsnit. Hun oversætter nemlig fragmentet ”som fandtes der til luftens leg med/den faldende manna en enkelt principtegning” til ”jak gdyby istniał prosty rysunkowy / wzór dla zabaw powietrza z manną nasion lip” (”som fandtes der et enkelt tegningsmønster til luftens leg med den faldende manna af lindens frø”). Hun prøver altså at konkretisere den bibelske manna (Christensen 2005: 415; Christensen 2018: 34).

4. GRAMMATISKE MODIFICERINGER

Oversættelsen af det danske upersonlige stedord ”man” til polsk kan volde problemer. Sochańska foreslår to muligheder, nemlig første person singularis eller anden person singularis. I digtet *et sted bliver jeg pludseligt født* fra det ellefte afsnit bliver *man*-subjekter til ”jeg”. ”Haven, hvori man forsvinder” bliver oversat til ”ogród, w którym znikam”; ”man bader i ryk som en fugl” til ”płynę skokami jak ptak”; ”byen, hvori man forsvinder” til ”miasto w którym znikam” og ”man går gennem gaderne” til ”idę ulicami” (Christensen 2005: 410; Christensen 2018: 26). Det modsatte sker i digtet *brintbomben findes* fra det samme afsnit. Der bruger Sochańska ”du” i stedet for den neutrale form, fx ved at oversætte ”enten man ved man skal dø eller ingenting ved” til ”nieważne czy wiesz że masz umrzeć czy nic nie wiesz”. Senere i digtet forekommer der også et ”du” og desuden i feminin form, måske fordi oversætteren identificerer det lyriske du med forfatteren, som taler til sig selv. ”Man måske som sædvanlig har glemt man skal dø” bliver altså til ”może jak zwykle zapomniałaś że trzeba umrzeć” (”måske har du [femininum] som sædvanlig glemt, at du bør dø”) og ”og tænke om man nu har kommet salt ved før man lagde låg på” til ”i zastanowić się czy na pewno wysypałaś sól, nim je przykryłaś pokrywką” (Christensen 2005: 412; Christensen 2018: 30).

5. SAMMENFATNING OG KONKLUSIONER

På grundlag af den overstående analyse kan man konkludere, at der kan bruges en række af forskellige oversættelsesstrategier ved at oversætte et langt poetisk værk som *Alfabet*. Det er oversætteren, som træffer beslutningen om, hvilke metoder der

fungerer bedst ved bestemte fragmenter og hvilke mål der skal opnås. Oversætteren er også ansvarlig for den oversatte teksts endelige form, herunder dens nøjagtighed og kohærens, samt de eventuelle mangler eller deformationer, som opstår i hver oversættelse.

Relationen mellem de konkrete kilde- og målsprog påvirker også oversættelsesprocessen væsentligt. Når de to sprog hører til forskellige sprogfamilier er det ikke så nemt at gengive nogle strukturer og skabe en oversættelse, som ligger helt tæt på originalen. Sochańska's oversættelse er præget af mange modificeringer, som hjælper med at tilpasse teksten til den polske læsers behov og med at bevare originalens komposition. Man kan mene, at den er tættest på Venutis *domestication*. Somme tider sætter Sochańska endog kompositionen højere end tekstens semantik og ændrer betydningen for at bevare formen.

I sin oversættelse prøver Sochańska at gengive de to vigtigste systemer, Christensen følger i sit originale værk med et ganske godt resultat. Hun bruger også større eller mindre modificeringer til at bevare den alfabetiske rækkefølge, allitterationer og lydlig ligheder, som forekommer i originalen. Nogle plante- og dyrearters navne, som ikke er essentielle for digtsamlingens semantik, ændres også for at gengive allitterationerne eller tilpasse teksten til målsprogets læsers behov. Den polske oversætter er også nødt til at indføre en række grammatiske modificeringer, som vedrører f.eks. personlige eller upersonlige former eller køn. Oversættelsen erstatter altså det upersonlige og ukonkrete med det mere entydige i overensstemmelse med de former, der fungerer i målsproget.

Man bør anerkende det store arbejde, oversætteren har udført for at gengive så komplekst værk som *Alfabet* på polsk. Selv oversættelsesteoretiker som Venuti og Berman mener, at oversættelse er så kompliceret proces, at den perfekte oversættelse ikke findes. Alligevel vil alle oversættere forsøge at nærme sig idealet, og det har Bogusława Sochańska selvfølgelig også gjort i sin oversættelse.

LITTERATURLISTE

Primærlitteratur

- Christensen, I., 2005. *Alfabet. Samlede digte*, København.
Christensen, I., 2018. *Alfabet*. (oversat af Bogusława Sochańska), Kraków.

Sekundærlitteratur

- Berman, A., 2013, «Oversættelse som fremmedhedsprøvelse (oversat af Rolf Reitan)»; i: Ingvorsen, M. & Øhrgaard, P. (red.), 2013. *Oversættelse. Moderne litteraturteori*, Aarhus, s. 49–76.
Friis, E., 2020. «Jeg ser en lighed mellem mig og kartofler. Reproduktivt arbejde i skandinavisk poesi». *Passage*, Aarhus, s. 65–76.

- Nexø, T.A., 1998. «Vækstprincipper. Systemernes betydning i Inger Christensens »Alfabet»». *Passage*, Aarhus, s. 77–90.
<https://somaesthetics.aau.dk/index.php/JOS/issue/view/387/154> [tilgang: 28.03.2021].
- Venuti, L., 2013, «Simpatico (oversat af Morten Visby)»; i: Ingvorsen, M. & Øhrgaard, P. (red.) 2013. *Oversættelse. Moderne litteraturteori*, Aarhus, s. 77–90.
- Wasilewska, O., 2018. «Podlegając rygorowi litery. Rozmowa o poezji Inger Christensen z tłumaczką Bogusławą Sochańską». *Wakat*. <http://wakat.sdk.pl/podlegajac-rygorowi-liter-y-rozmowa-o-poezji-inger-christensen-tlumaczka-boguslawa-sochanska/> [tilgang: 26.02.2022].

Språkvetenskap

Fra svartedøden til reformasjonen. Diakron analyse av person- og tallbøyning av verb i mellomnorsk

ABSTRACT: [*From the Black Death to the Reformation. A diachronic analysis of person and number inflection of verbs in Middle Norwegian*]. As a result of many language changes, the Norwegian written language has taken its form (or: its forms). When we consider the dialect differences, we can realize that in some specific dialects there are plenty of morphological features that originate from Old Norse. Since then, on the other hand, the language has changed to a very large extent, especially in the late Middle Ages. This period is called Middle Norwegian, and the purpose of the research is to indicate the time and the order of the loss of the person and number inflection in Middle Norwegian verbs by doing a diachronic research based on written sources from the period 1350-1550. The results are then analyzed by use of Natural Morphology to prove possible directions of these morphological changes. They show that the loss was a complex, irregular process, and that it could take longer time than previously thought. Nevertheless, they suggest that some of the changes could have happened earlier than previous research shows. This applies to the verbs “høre” (to hear) and „ligge“ (to lie, be situated), which changed their form in the present 3. person plural. Most verbs show, despite inconsistent spellings, an agreement with previous results.

KEYWORDS: Middle Norwegian, Natural Morphology, Norwegian language history, verbal inflection / mellomnorsk, naturlig morfologi, norsk språkhistorie, verbbøyning

Mellomnorsk kalles ofte for et mellomstadium i norsk språkhistorie siden det gjennomgikk store og hastige endringer i språkssystemet mellom norrønt og dansketida på forholdsvis kort tid, nemlig ikke lenger enn tre generasjoner (Trosterud 2001). Mellomnorsk varte fra 1350 til 1523 eller 1536 (avhengig av hvilke omstendigheter man regner med at markerer slutten på perioden), som tyder på at endringene ikke tok lenger enn 200 år, som er relativt kort tid. Etter norrøn tid ble Norge stadig svakere på den internasjonale arenaen, og etter hvert kom svartedøden til landet, som resulterte i massedød med varierende konsekvenser for noen geografiske områder og samfunnsgrupper. Norsk skriftspråk ble da erstattet av dansk, men i mellomtiden

fikk det en rekke lånord fra nabospråkene, som svensk og mellomnedertysk. Noen av overgangsprosessene skjedde likevel uavhengig av de historiske omstendighetene (Otnes, Aamotsbakken 1999). Det fantes dialektforskjeller allerede i norrøn tid, men etter svartedøden ble de mye større. Den nye generasjonen skrivekyndige brukte et veldig annerledes språk i skrift (ulikt fra talespråket, og preget av skribentens usikkerhet), men det viser seg at det også skjedde betydelige endringer i fonologien. I hovedsak kan man beskrive begrepet mellomnorsk enten som muntlig språk fra senmiddelalderen, eller det varierte språket fra tekstene fra den tiden (Skard 1976).

Undersøkelsen har som mål å ta et nærmere blick på morfologiske endringer i mellomnorsk med utgangspunkt i diplomer. Diplomer har også vært kildematerialet til de få diakrone undersøkelsene som har blitt gjort før på mellomnorsk verbbøyning. En av dem ble gjennomført av Ottosson (2003), som skilte mellom endringer på systemnivå og selve systemendringer ved bruk av naturlig morfologi. Trosterud (2001) brukte derimot leksebasert morfologi i analysen, og antyder at endringene i bøyningssystemet i hovedsak var forårsaket av systemet i seg selv. De nye tilnærmingene baseres mer eller mindre på Indrebø (1924) som tydet på relasjoner mellom morfologiske endringer i mellomnorsk og fonetisk-fonologiske og syntaktiske prosesser. Tidligere påviste Hægstad (1902) at endringene ikke var så store i begynnelsen av mellomnorsk, men at de fikk sitt høydepunkt mot slutten av perioden.

Her står morfologiske endringer i verbbøyningen i fokus, nemlig bortfall av person- og tallbøyning av verb, som er synlig i skrift. Hittil har det blitt gjort få forsøk på å fastsette rekkefølgen av endringene og det presise tidspunktet da verb slutter å bøyes i person og tall. Grunnlaget for analysen utgjør et korpus av finitte verb hentet fra mellomnorske diplomer (middelalderske brukstekster) og korpuset er basert på kildematerialet fra den digitale utgaven av *Diplomatarium Norvegicum* (DN). Siden de representerer skriftspråket, begrenser jeg analysen til skriftformer, med tanke på dialektvariasjonen som kunne finnes både i skrift og tale. Ikke desto mindre regner man med at mange av dem bærer preg av talemålet til skribenten eller den som diktet, og ikke minst språket til mottakeren (Mørck 2006). Tekstene ble valgt ut først og fremst med tanke på tid. Sted spilte også en stor rolle, for det ble undersøkt tekster fra hele Norge for å representere flest mulig regioner i landet, slik at materialet skulle gjenspeile språket best mulig. Tekstene ble valgt ut manuelt og tilfeldig, men slik at det kommer ca. 10 tekster fra 4 perioder på 50 år fra 1350 til 1550, med hensyn til de tradisjonelle tidsrammene for mellomnorsk. Analysen går ut på å beskrive verbformene brukt i de utvalgte diplomene, men kun i indikativ og aktiv. Så velges det finitte verbformer i preteritum og presens og analyseres separat, uten hensyn til hjelpeverb og andre tempus. Verbene grupperes etter deres betydning, slik at det kan sammenliknes former av samme ord i et diakront perspektiv. Selv om det finnes totalt ca. 465 eksempler, er ikke alle med i analysen fordi antallet ikke er representativt.

1. TEORI

Innenfor naturlig morfologi betegner begrepet *NATURLIG* språklige fenomen som foretrekkes av språkbrukere, og med dette vil unaturlige trekk i et språk bli stadig mindre frekvente (Dressler 2005). Derfor skilles det mellom markerte og umarkerte verdier i bl.a. morfologi. Ifølge Stampe (1972, etter: McMahon 1994, s. 97) er «marked features [...] those which strain the human language capacity most. Unmarked features and processes are generally determined». Ummerkerte verdier er i tillegg minst informative, minst spesifikke, hyppigst brukte, generelt foretrukket av språkbrukere, og er vanligvis kortere eller av enklere form (McMahon 1994). En av teoriens skapere påstår at følgende bøyingskategorier er umarkerte: 1. person, indikativ og entall (Wurzel 1989, etter: McMahon 1994). En stund etterpå påviser Bybee (1991) at både 1. og 3. person i presens er umarkerte, mens Ottosson (2003) hevder at det først og fremst er 3. person og entall som ikke markeres. I norrøne og mellomnorske morfologiske tilnærminger brukes det ofte 3. person til å representere bøyingskjemaet.

Innenfor naturlig morfologi erstattes begrepet morfem med *EKSPONENT*, som ellers innebærer stammemodifisering og gjenspeiler forholdet mellom en bøyingskategori og ordets lydlige uttrykk, som kan gjenspeile de semantiske relasjonene. Dette fenomenet heter *IKONISITET* og antar at formene som likner på hverandre semantisk, også gjør det i det lydlige uttrykket (Ottosson 2003). Dermed vil umarkerte verdier få den korteste bøyingsformen. For å gjennomføre en analyse av mellomnorske strukturegenskaper legger jeg merke til bøyningseksponenter, f.eks. suffiks eller stammemodifisering, som kan forekomme i ulik rekkefølge. *KUMULERING* innebærer at det finnes like eksponenter for to kategorier, mens *NULLEKSPONENT* er en eksponent uten noe lydlig uttrykk. I gammelnorsk får vanligvis 3. person nulleksponent, og er samtidig kortest, umarkert og mest naturlig.

2. RESULTATER

Man regner med at personbøyning falt bort før tallbøyning i mellomnorsk. Forskningsresultatene viser at personbøyningen var i ferd med å falle bort i mellomnorsk i de aller fleste verbene. Tidligere i norrønt var presens indikativ entall markert med fire eksponenter avhengig av verbets gruppetilhørighet. I sterke verb, ja-verb, ia/ē- verb og ō-verb liknet eksponentene i 2. og 3. person på hverandre, mens 1. person hadde en annen, kortere form. Ottosson (2003) viser at bortfallet av persondistinksjonen i entall begynte allerede i gammelnorsk, og at den ble borte ca. år 1450. Mange verbgrupper har falt sammen og fått en kumulert eksponent -er (som fremdeles finnes i moderne norsk).

I materialet er det synlig at prosessen ikke var så gjennomsluktig. Det gamle suffikset *-ir* blandes med det nye suffikset *-er*, kumulert for 1. og 3. person entall i presens. 1. person lånte sin form fra 3. person, som bekrefter tidligere antakelser om at 3. person er naturlig i norsk. Da hadde 2. og 3. person entall allerede hatt kumulert eksponens, slik at bortfallet av persondistinksjonen hadde sitt høydepunkt i hele den mellomnorske perioden. Noen av verbene, som «å være» i 1. person entall (*are*, DN XI nr 141), «å sende» (*sendir*, DN I nr 376) og «å hete» i 3. person entall (*heitir*, DN IV nr 879), var motstandsdyktige mot disse endringene. Grunnen til at den eldre eksponenten er blitt bevart, kan være at 3. person er semantisk umarkert. Lydlige omstendigheter kunne også være årsaken til denne forskjellen.

Flertallsformene i presens varierer mer, og kun 3. person blir uendret i flertall. 1. og 2. person virker å falle sammen med 3. person, men de bærer fremdeles sine særpreg. Materialet viser at verbet «å sende» går over fra formen *senda* (DN II nr 346) til *sender* (DN IX nr 486), kumulert for 1. og 3. person på et tidspunkt mellom år 1358 og 1470, selv om det finnes få eksempler, og den kumulerte eksponenten brukes kun ved dette verbet. Det blir problematisk med tanke på syntaktiske omstendigheter som forårsaket entall brukt i stedet for flertall, mens tidligere forskning ikke påviser den kumulerte eksponenten i presens flertall (Mørck 2004, Ottosson 2003). Forskningsresultatene viser derimot at eksponenten *-e* som suffiks til 3. person flertall forekommer ofte (*see*, DN VI nr 727, *ære*, DN XV nr 59), men ikke før år 1425 når først verbet «å høre» (*hoyre*, DN XV nr 59) får denne eksponenten i strid med tidligere forskning (Mørck 2004, Ottosson 2003) som tyder på at formen ble brukt siden tidlig 1500-tallet. Noen eksempler inneholder en annen eksponent, nemlig *-a* i verbet «å ligge» i 3. person flertall (*ligia*, DN V nr 412). Disse resultatene kan likevel bekrefte tidligere antakelser, siden både suffikset *-a* og *-e* markerer presens flertall for alle personer fra tidlig 1500-tallet, men kan også vise at overgangen skjedde tidligere.

Preteritumsformer i entall fikk forskjellige eksponenter, avhengig av om de var svake eller sterke. Sterke verb fikk nulleksponent i 1. og 3. person, og 2. person fikk suffiks *-(s)t*, men etter hvert forsvant det, og formen falt sammen med 1. og 3. person. Blant forskere er det uenighet om eksponenten til 3. person entall i gammelnorsk var suffikset *-i* eller *-ir*, men 2. person fikk *-ir*, og 1. person fikk *-a*. Etter mellomnorsk tid skal alle personene ha kumulert eksponent *-e*. Likevel argumenterer Ottosson (2003) for at den gamle eksponenten til 1. person entall fortsatt forekommer sporadisk. Det kan skyldes rekkefølgen av det personlige pronomenet og verbet i setningen – eksponenten forekommer nemlig oftest når det personlige pronomenet står rett etter verbet. I resultatene står både sterke og svake verb i samsvar med tidligere forskning og får kumulert eksponent *-e* siden 1370 i 1. person, og siden 1402 i 3. person, slik at 1. og 3. person falt sammen ved århundreskiftet. Eksempelet er verbet «å sette» som da fikk formen *sette* (DN V nr 423) i 1. og 3. person entall.

I motsetning til entallsformene ble flertall markert med suffiks ved alle gammelnorske verbgrupper. EkspONENTEN -um markerte 1. person flertall, -uð markerte 2. person flertall, og -u sto for 3. person flertall. 1. person flertall bevarte et liknende suffiks -om fram til 1500-tallet, vekselvis med -um, som til og med kunne skyldes ortografien eller fonologien. Men da begynte forskjellen på sterke og svake verb å vokse, og alle personer fikk enten suffiks -e eller -o. I sterke verb dominerte suffikset -o i 3. person flertall fra starten av 1400-tallet, men verbet "å si" fikk ofte bokstaven -æ i utlyd. Preteritumsformene i forskningsresultatene avviker ikke fra tidligere forskning på dette området.

Ifølge tidligere undersøkelser kunne tallbøyningen falle bort senere avhengig av dialekt eller syntaks (Indrebø 1924, Ottosson 2003). Ofte fikk verbene i presens ekspONENTEN -er i mellomnorsk, som skal bli kumulert for alle presensformer på tvers av person og tall. I entall overtar suffikset fra midten av 1300-tallet, men i flertall skjer det fra begynnelsen av 1400-tallet i 3. person og fra midten av 1400-tallet i 1. person. I flertall gjelder denne ekspONENTEN bare for verbene «å sende» (*sender*, DN XI nr 290) og «å hete» (*either*, DN II nr 855), mens resten av eksemplene virker nokså motstandsdyktige mot overgangen og fortsatt inneholder suffikset -e, som stemmer med tidligere forskning. Sammenfallet av tallbøyningen i preteritum ble heller ikke helt gjennomført i løpet av perioden, men var kun i ferd med å hende. I 3. person er det tre ekspONENTER som begynte å markere både entall og flertall: -e (*sagde*, DN I nr 598) fra starten av 1400-tallet, og suffikset -o eller nullekspONENT i sterke verb (*komo*, DN III nr 951 *kom*, DN XI nr 141 *suor*, DN V nr 423 *sworo*, DN I nr 598) på 1400-tallet. Bøyningen i preteritum 3. person var særlig motstandsdyktig. Det kan også prognoseres at suffikset -a overtar og blir kumulert for både entall og flertall i preteritum, men i mellomnorsk periode (til begynnelsen av 1500-tallet) er det kun noen tegn på at dette var i ferd med å skje.

3. KONKLUSJON

Siden materialet kun omfattet presens- og preteritumsformer i indikativ aktiv, er det ingen grunn til å konkludere med at hele verbbøyningssystemet var i ferd med å falle sammen på den tiden. Bare grundige undersøkelser av større materiale med hensyn til hvert diplom kan gi representative resultater til å konkludere med noe slikt. Likevel viser denne undersøkelsen at bortfallet ikke var regelmessig, og ved noen verb kunne det hende tidligere enn antatt. De fleste resultatene står i samsvar med tidligere forskning, men noen former av nyere slag forekommer tidligere i forskningsmaterialet enn det ble fastslått. Verbene som "å ligge" (når formen *liggir*, DN XII nr 109 erstattes av formen *ligger*, DN XI nr 228 i 3. person entall allerede i første halvdel av 1300-tallet) og "å høre" (med ett eksempel *hoyre*, DN XV nr 59

i første halvdel av 1400-tallet, som likner mer på den nye formen *høre* enn den gamle *høyra*) viser til tidligere (enn i tidligere forskning) overgang i indikativ presens. Dette viser at personbøyningen kunne hende tidligere, men tallbøyningen var kun i ferd med å skje. Mange ytre faktorer, som endringer i samfunnet, påvirket det, og indre språklige prosesser som fonetisk-fonologiske og syntaktiske omgivelser. Sammenfallet av bøyningen var også avhengig av verbets gruppetilhørighet, delen av teksten verbet befant seg i, brevets sted, skribentens dialekt og klassetilhørighet, og ikke minst dateringen av teksten. Det er noen eksempler på at verbbøyningen i mellomnorsk liknet mer og mer på det moderne norske paradigmet, men fordi skriftnormalen var så ustabil, og den utenlandske påvirkningen var så stor, er det ikke noe tydelig skille i overgangen.

LITTERATURLISTE

- Bybee J.L., 1991, «Natural Morphology: the organization of paradigms and language acquisition»; i: Huebner T., Ferguson C.A. (red.) *Cross Currents in Second Language Acquisition and Linguistic Theory*, Amsterdam/Philadelphia, s. 67–92.
- Carstairs-McCarthy A., 1992, *Current Morphology*, London.
- Dressler W.U., 2005, «Naturalness and Morphological Change»; i: Joseph B.D., Janda R.D. (red.) *The Handbook of Historical Linguistics*, Oxford, s. 461–471.
- Haugen E., 1976, *The Scandinavian Languages. An Introduction to their History*, London.
- Hægstad M., 1902, *Maalet i dei gamle norske Kongebrev. Videnskabselskapets skrifter*; i: Hist.-filos. Klasse, nr. 1., Kristiania.
- Hødnebo F., 1966, *Utvalg av norske diplomer 1350–1550*, Nordisk filologi A 13, Oslo.
- Indrebø G., 1924, «Litt om burtfallet av fleirtal i verbalbøygjingi»; i: *Festskrift til Amund B. Larsen*, Kristiania.
- McMahon A.M.S., 1994, *Understanding language change*, New York.
- Mørck E., 2006, *Unnormaliserte middelaldertekster. Tekstprøver, tekstkommentarer og bakgrunnstoff*, Bergen.
- Mørck E., 2004, «Mellomnorsk språk» I Haugen O.E. (red.) *Handbok i norrøn filologi* 1. utg., Bergen, s. 640–689.
- Otnes H., Aamotsbakken B., 1999, *Tekst i tid og rom. Norsk språkhistorie* (3. utgave 2006), Det norske samlaget, Oslo.
- Ottosson K., 2003, «Utviklinga av person- og numerusbøyinga av verb i gammalnorsk og mellomnorsk»; i: Faarlund J.T. (red.) *Språk i endring*, Oslo, s. 111–183.
- Rindal M., 1993, «Norsk språk 1350-1500: Gammalnorsk eller mellomnorsk?»; i: Jahr E.H., Lorentz Ø., *Historisk språkvitenskap*, Oslo, s. 395–404.
- Seip D.A., 1955, *Norsk språkhistorie til omkring 1370*, 2. utg., Oslo.
- Skard V., 1972, *Norsk språkhistorie. Bind I – til 1523*, 3. utg. 1976 Oslo/Bergen/Tromsø.
- Stampe D., 1972, *How I Spent my Summer Vacation* (Doktoravhandling), Ohio.
- Szelągowska K., 2011, *My Norwegowie. Tożsamość narodowa norweskich elit w czasach nowożytnych*, Kraków.

Trosterud T., 2001, «The changes in Scandinavian morphology from 1100 to 1500»; i: *Arkiv för nordisk filologi* 116, s. 153–191.

Wurzel W.U., 1989, *Inflectional Morphology and Naturalness*, Dordrecht.

Kildematerialet i denne undersøkelsen er hentet fra digital utgave av *Diplomatarium Norvegicum*. https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html [tilgang: 08.08.2021].

Kenninger som det språklige verdensbildet i middelalderlige Norge og Island

ABSTRACT: [*kennings as the linguistic worldview in mediaeval Norway and Iceland*]. This paper is based on my master thesis which I am currently working on. The main goal is to show how we can observe culture in the language we use, in this paper I will try to capture medieval Norwegian and Icelandic culture. Analysis in this paper is based on special types of metaphors called kennings commonly used in skaldic poetry in medieval Scandinavia and group of theories called linguistic image of the world, which have origin in Slavic linguistics and belong to cognitive linguistics. The skalds, who were not only poets but were very important members of Norwegian and Icelandic communities, they were responsible for oral transmission of historical events and composing songs in memory of them. They were usually linked to Scandinavian rulers. The skalds created poems that today provide a rich source of knowledge about their times, which survived to our times.

KEYWORDS: metaphor, cognitive linguistics, the linguistic worldview, skaldic poetry, Old Norse / metafor, kognitiv lingvistikk, det språklige verdensbildet, skaldediktning, norrønt språk

Mennesker har den mest unike kommunikasjonsmåten blant alle jordas dyr, nemlig språk. Språket har utviklet seg sammen med kultur og sivilisasjon. Det er et helt spesielt fenomen. Noen prøver å forske språket som et element av natur, og andre som et element av kultur. I min analyse blir språk betraktet som en del av kultur. Målet med analysen er å vise på hvilken måte verden ble oppfattet av folk i Norge og Island i middelalderen, hva slags ting folk satte pris på ved bruk av en slags metaforer som kalles for kenninger og som er typisk for skaldediktningen. Denne artikkelen setter søkelys på akkurat metaforer på grunn av deres spesielle betydning i språket. I de siste årene har synet på metaforer endret seg takket være George Lakoff og Mark Johnson og deres bok *Metaphors We Live By*. Boka viser hvor viktige metaforer er i vårt liv og på hvilken måte de hjelper oss å forstå verden bedre. Teksten er basert på min masteroppgave som jeg har holdt på å skrive og som skal

bli ferdig senere i 2022. Alle kenningene som ble brukt i denne teksten, sammen med deres oversettelser og mulige tolkninger samt måten teksten ble normalisert på, stammer fra *The Skaldic Project* som publiserer sitt arbeid på nettet (<https://skaldic.org/>). Korpusen som ble samlet av prosjektets skapere er bred og gir muligheter til å foreta ikke bare litterære, men også lingvistiske og kulturelle undersøkelser. Hver kenning er presentert med en norsk oversettelse og en henvisning til diktet som kenningen stammer fra.

Forskning av det språklige verdensbildet er hovedsakelig opptatt av forholdet mellom språk og språkbrukeres virkelighetsoppfatning. Man kan ikke behandle det språklige verdensbilde som kun én teori, det er ryddigere å kalle det en samling av teorier som tilhører kognitiv lingvistik. Man kan også framstille det språklige verdensbildet som en verbalisert tolkning av språkbrukeres realitet (Bartmiński 2007: 13). Det språklige verdensbildet forskes hovedsakelig synkronisk, fordi innenfor en periode er språkets rolle det betydeligste elementet og ikke dets utvikling. Det blir forsket hovedsakelig på grunnlaget av språklig materiale fra de slaviske språkene som polsk eller russisk.

Mennesker er den eneste dyrearten som bruker metafor, så vi kan anta at det er et fenomen knyttet bare til vår kommunikasjonsmåte og kultur. Jeg vil prøve å eksponere hvor viktig indeksalitet er ved tolkning av metaforer. For mange metaforer kan symboler være et utgangspunkt. Utviklingen av symboler sammen med menneskelig kommunikasjon basert på symboler kan bli betraktet som en naturlig prosess, som er en del av menneskets utvikling (Tomasello 2003: 109). Forskjellige forskere har gitt oss ulike verktøy som en kan bruke til å fordype seg i kjernen av metaforers betydning, som for eksempel den semiotiske trekanten (Ogden & Richards 1956: 11) eller semantiske felt (Trier 2014). Ikke alle mennesker kan forstå en ting på den samme måten, fordi en mulig tolkning ikke bare kan basere på verdenssynet av metaforens skaper, men også på mottakerens verdenssyn (Bartmiński 2007: 66).

Kunstnere som laget den slags poesien kalles for skald, opprinnelsen til dette ordet er ukjent. De fleste skaldene, om ikke alle, kom fra Norge og Island. Opprinnelsen av skaldediktningen, som var en viktig del av norrøn kunst, kan spores tilbake til eldre norrøn tid. Ikke alle kunne bli skald, utdanningen var ikke nok, man trengte både medfødt talent og læring, derfor finner man flere skald i en familie (Jónsson 1920: 332). De fleste skald virket hos skandinaviske herskere. Skald i sin diktning beskrev sin realitet, religion og hendelser som fant sted på deres tid, selv om hovedemnet av diktingen pleide å handle om kriger og erobringer. Først hadde verk fra viking tida blitt formidlet bare muntlig fra generasjon til generasjon og seinere ble de nedskrevet og brukt i sagaer mot slutten av 1100-tallet (Clunies Ross 2005: 17).

Det er viktig å forstå hva egentlig en kenning er. En kan kalle kenning for en omskriving (Fidjestøl 1974: 8) som brukes for å omskrive hvilke som helst substantiv. Slike omskrivninger er en immanent del av skaldediktningen. Hver kenning må bestå av minst to substantiver og den må bestå av et grunnord som er en base til uttrykket og et kjenneord som gir metaforisk betydning (Fidjestøl 1974: 8). Noen forskere er forsiktige med å kalle kenninger for metafor, så for å være forsiktig ville jeg kalle dem for en type metafor, for ikke alle kenninger appeller til ekstraspråklige situasjoner som er et typisk trekk for metaforer. For eksempel er *sonr Máriú* (Marias sønn) en omskriving for Jesus. Naturligvis er det umulig å sette en synlig grense hvor billedlig et uttrykk må være for å kunne bli kalt metafor, men de aller fleste kenninger er poetiske bilder som kan falle under metafors definisjon. En rik informasjonskilde av kenninger er *Snorra Edda* eller *Den yngre Edda*. I den delen av boka som ble kalt *Skáldskaparmál* forklarer Snorri ikke bare hva kenninger er, men lister også opp eksempler på kenninger som skalden kan bruke for å ikke uttrykke ting direkte og fragmenter av andre skalders dikt. Denne teksten kan spille nøkkelrollen for oss ved forsøk på å tolke kenninger i andre tekster og hjelpe å forstå noen kulturelle fenomener som er fremmede for oss. Kenningers natur, nemlig tett forhold til kultur, forårsaker vanskeligheter ved tolkning av dem, men denne utfordringen gjør det interessant å forske kenninger fra forskjellige perspektiver. Kenningene i analysen er stort sett ordnet etter emnet, for eksempel religion, kamp osv. Analysen er ikke ferdig ennå, men jeg skal presentere elementer som allerede er ferdige og vise første resultater.

Den største kulturelle endringen som de middelalderlige skandinaverne opplevde, var sannsynligvis religionsskiftet. En stor del av analyse er viet akkurat denne forandringen. Til tross for kristningen i Skandinavia, fortsatte mange skalden å bruke hedenske elementer i sine verk, ikke bare knyttet til natur, men også til mytologi, mens andre unngikk konsekvent å bruke hedenske henvisninger. Selv Snorri Sturlasson, en islandsk skald og historiker som levde mellom 1100- og 1200-tallet, skrev om hvor viktig disse hedenske referansene er for diktningen, og til tross for at skalden tilhører den katolske kirken, skal de ikke fornekte disse hedenske referansene, men ha en reservert holdning til dem.

En kan dele norrøne guder i to hovedgrupper «*æser*» og «*vaner*». Likt som de greske gudene hadde de norrøne gudene sine egne attributter og egenskaper, som ofte brukes i kenninger. Hedenske guder var nærmere mennesker enn den nye Gud, de var dødelige som mennesker og de hadde ulike karakterer og egenskaper. Konger likte også å presentere seg selv som etterkommere av gudene, og dermed gi seg selv en høyere rang, og det ville ikke være mulig med den kristne Guden. I forskjellige landområder eller til og med enkelte hus kunne religiøse skikker og gudsdyrkelser varieres sterkt (Krag 2000: 42), men ved bruk av kenninger kan man skape et generelt bilde av forskjellige guder.

Tabell 1. Kenninger for Gud

<i>haglig myndan heilags anda</i>	Den hellige ånds riktige bilde	Anon <i>Li</i> ^{VII}
<i>gætir eingla</i>	englers vokter	Kálf Kátr ^{VII}
<i>kiennari friðar</i>	freds lærer	Anon (<i>FoGT</i>) ^{III}
<i>einn veitandi hreinmar auðnu</i>	den ene som gir ren skjebne	Anon (<i>FoGT</i>) ^{III}
<i>valdr himnanna</i>	himmelens hersker	Anon <i>Li</i> ^{VII}
<i>blíðr frömuðr ástar</i>	velsignet promotør av kjærlighet	Anon <i>Heildr</i> ^{VII}

Tabell 2. Kenninger for Óðinn

<i>valtýr</i>	slakteguden	Eyv <i>Hál</i> ^I
<i>böðvar-Týr</i>	slag-Týr	Sturl <i>Hákkv</i> ^{II}
<i>sigtýr</i>	seierguden	Glúmr <i>Gráf</i> ^I
<i>haftr sóknar</i>	kamps gud	Eil Þdr ^{III}
<i>hrafnáss</i>	ravneguden	Refr <i>Giz</i> ^{III}
<i>beiðir hapta</i>	gudenes hersker	Glúmr <i>Gráf</i> ^I

Ved å sammenlikne kenninger i de to tabellene ovenfor, blir det dannet to svært forskjellige bilder av gudene. Óðinn er klar til å slåss og seier alltid, mens den kristelige Guden er representant for fred og kjærlighet. Det er i overenstemmelse med nåtidens Guds bilde, som ble forestilt i skaldediktningen som Det nye testamentes Gud. På en måte stemmer det hedenske gudebildet overens med ikke bare den middelalderlige, men også med den moderne oppfatningen av brutale barbarer fra Norden i vår kristne kultur. Likevel virker den viktigste guden i norrøn tid å være vesentlig forskjellig fra Guds bilde som er typisk for kristendommen.

Selve diktningen hadde en svært viktig plass i datidens kultur og var sterkt knyttet til religionen. Diktningen har nemlig guddommelig opprinnelse og uttrykk av denne overbevisningen kan en finne i kenninger. Ifølge myten kunne bare de som drakk en spesiell mjød, og med andre ord ble utvalgt av guden Óðinn selv, bli skaldere (Clunies Ross 1998: 175). Kenningene nedenfor inneholder mytologiske elementer som gir oss informasjon om innholdet i myten.

Tabell 3. Kenninger for dikt/diktning

<i>dreyri Kvasis</i>	Kvasirs blod	Eskál <i>Vell</i> ^I
<i>feng Viðurs</i>	Viðurs tyveri	Ormr <i>Woman</i> ^{III}
<i>vágr Rognis</i>	Rognirs bølge	Eskál <i>Vell</i> ^I
<i>mjøðr Yggs</i>	Yggrs mjød	Eskál <i>Vell</i> ^I
<i>Gauts gjöf</i>	Gautrs gave	Bragi <i>Troll</i> ^{III}
<i>dimmt dvergregn</i>	det mørke dvergregnet	HSt <i>Rst</i> ^I

Óðinn sto både bak runers opprinnelse og diktningens dannelse. Takket være myten kan vi finne ut at det var en gang en mann som het Kvasir og som ble drept av to dverger, og dvergene laget mjød med blodet hans. Mjøden ble skjenket til jotnen Suttungr og fikk navnet Suttungs mjød. Seinere ble Suttungs mjød stjålet av Óðinn (navn Viðurr, Røgnir, Yggr og Gautr, som man kan finne i skaldediktningen, er andre navn på guden Óðinn) og alle som har drukket mjøden kan bli skald. Fra denne myten kan vi konkludere at for hedenske skaldler var diktningen selv direkte knyttet til religionen og det kan man bekrefte med kenninger. Diktningen behandles i diktene ikke som bare menneskets kunnskap, men også som gudens gave. Det at måten å beskrive diktningen på har endret seg i årenes løp kan bety at selve menneskers holdning til denne typen kunst har endret seg.

En av kenning-gruppene som jeg allerede har analysert, er kenninger som uttrykker *hjerte* og *bryst*. I skaldediktningen kan en raskt legge merke til at tanker og sinn hadde sin plass i bryst og hjerte, og ikke i hodet som er nærmere til våre moderne forestillinger. For å omskrive *hjerte* eller *bryst* valgte skaldler ofte ord knyttet til tanker og sinn, som for eksempel: *hyggja*, *hugr* (tanke); *lyndi*, *sefi* (sinn).

Tabell 4. Kenninger for *hjerte*

gláðan geðsteinn	lystig sinnstein	RvHbreiðm <i>HI</i> ^{III}
djúpakarn dolgs	fiendskapens sjø-eikenøtter	Eil Þdr ^{III}
hnegg ótta	fryktstein	Hhárf Snædr ^I
dýrar jarðir geðs	sinnets elskede land	GunnLeif Merl <i>I</i> ^{VIII}
geðsteinn	sinnstein	Sturl Hákkv ^{II}
slóttig hyggju jörð mín	mitt lure tankers land	Anon Pét ^{VII}

Nå forestiller vi oss *hjerte* som noe som står sentralt i flere moderne metaforiske uttrykk i ulike språk. Slik var det også i norrøne menneskers forestillinger. I disse kenningene kan man se at følelser ble betraktet som noe som står sentralt i mennesker.

Tabell 5. Kenninger for *bryst*

geðknørr	tankeskip	Sturl Hákkv ^{II}
hugbyggð	tankers bosetting	RvHbreiðm <i>HI</i> ^{II}
sefrein	sinnsland	Eil Þdr ^{III}
hugarland mitt	mitt tankers land	Anon <i>Mv III</i> ^{VII}
byggð samvizkunnar	samvittighetens bosetting	Anon <i>Li</i> ^{VII}
borg hugar	tanke festning	Anon Brúðv ^{VII}

Hvis en prøver å sette semantiske felt rundt disse ordene, ville feltet til *hjerte* være bredere, fordi det vil ha flere referenter enn feltet rundt *bryst*. Kenninger som

betyr *hjerte*, kan inneholde følelser (med fet skrift i tabellen 4.) som assosieres med hjerter. Vi kan altså trekke konklusjonen om at ordene *bryst* og *hjerte* ikke er semantisk identiske i disse omskrivingene. De er fortsatt ganske like, likevel forekommer følelser heller ikke i kenninger som betyr *bryst*, men i likhet med hjerte-kenninger er tilknytning til sinn og tanker veldig synlig. Forholdet mellom tanker og bryst forekommer både i den hedenske og kristelige diktningen.

Mens følelser har plass i hjerte både i norrøne og moderne forestillinger, var tanker ikke knyttet til hode i middelalderlige Skandinavia. I skaldediktningens kenninger har hode hovedsakelig en praktisk funksjon. Følgende kenninger, som betyr *hode*, kan man tolke uten en spesiell kunnskap om mytologi eller kultur:

Tabell 6. Kenninger for *hode*

<i>hattarstallr</i>	hattestøtte	Anon <i>Nkt</i> ^{II}
<i>hjalms</i>	hjelmsstøtte	Hharð <i>Lv</i> ^{II}
<i>fylli hjálms</i>	ylling av hjelmen	SnSt <i>Ht</i> ^{III}
<i>fjöll skarar</i>	hårets fjell	Hálfr Innkv ^{VIII} (<i>Hálf</i>)

En stor del av kenningene er viet kamp-tematikk, som ikke er overraskende hvis vi tar i betraktning at skaldet ofte pleide å beskrive sine herskeres kamper. Det finnes mange kenninger som er en omskriving for ikke bare selve kamp, men også for forskjellige slags våpen. Et godt eksempel på kulturelle og historiske elementer i kenninger kan være kenninger som betyr *øks*, som blir betraktet som et typisk vikingvåpen i vår tid.

Tabell 7. Kenninger for *øks*

<i>gífr sóknar</i>	kampens troll- / jotunkvinne	Sturl <i>Hryn</i> ^I
<i>brynflagð</i>	troll- / jotunkvinne av brynje	Hókr <i>Eirfl</i> ^I
<i>fála fjörnis</i>	hjelms troll- / jotunkvinne	Bjbp <i>Jóms</i> ^I
<i>hlífar flagð</i>	skjoldets troll- / jotunkvinne	Eskál <i>Vell</i> ^I

For å tolke disse kenningene på en riktig måte må en ha kunnskap om førkristne vaner i Skandinavia. Man kan trekke konklusjonen om at øks kunne ha hatt en spesiell plass i den norrøne troen og de religiøse skikkene, fordi akkurat denne assosiasjonen ikke dukker opp i andre våpen-kenninger. Her kommer arkeologien til unnsetning, fordi det ble funnet mange kvinnelige graver fra den tida som inneholdt økser. Sannsynligvis var disse øksene ikke et våpen til å drepe fiender, men snarere et verktøy for kvinner som var opptatt av spådom eller helbredende ritualer (Gardeła 2021: 86). Kvinner hadde naturligvis forskjellige roller i norrøne verk, og akkurat forbindelsen til magi er svært tydelig understreket i disse kenningene.

Alle de ovennevnte kenningene er en liten del av alt materiale som finnes i de diktene som er valgt ut til denne oppgaven. Bare i disse par eksemplene kan man allerede observere at kulturen bidrar i stor grad til disse metaforene. Ved å drøfte kenningers elementer som er vanskelige å tolkes, kan vi skape et bilde av noen datidens forestillinger som ikke lenger er i bruk. De ble enten glemt, eller erstattet med nye referanser som resultat av kulturelle endringer og generelt av sivilisasjonens fremvekst. Svært tydelig kan man se hvor betydelige hedenske elementer var, også i de kristelige verkene. Selv om noen kristne skalder unngikk konsekvent å bruke dem, som for eksempel den anonyme autoren av *Liknarbraut*, fantes det mange som brukte både hedenske og kristelige referanser. Dessverre har ikke alle verkene overlevd i sin helhet eller de ble ikke nedskrevet etter å ha levd mange år i den muntlige tradisjonen. Noen kenninger gir fortsatt rom for diskusjon om sin betydning, fordi til og med eksperter opptatt av skaldekunst ikke er i stand til å si med sikkerhet hva en eller annen kenning betyr. Ikke en gang ved hjelp av verktøy dannet av kognitive lingvister, er vi alltid i stand til å tolke alle kenninger som har sitt opphav utenfor mytologien og den norrøne kulturen. Poesi, som all slags kunst, har ikke noen faste regler og nesten alltid finnes det plass for vår egen tolkning av kunstneriske verk. Derfor kan skaldediktningen være en nesten uuttømmelig kilde for forskning av den middelalderlige Skandinavia.

LITTERATURLISTE

- Bartmiński, J. (2007) *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Clunies Ross, M. (1998) *Prolonged Echoes. Old Norse Myths in Medieval Northern Society. Volume 2: The reception of Norse myths in medieval Iceland*. (Vol. 10, The viking collection: studies in northern civilization), Odense.
- Clunies Ross, M. (2005). *A history of Old Norse poetry and poetics*, Cambridge.
- Jónsson, F. (1920). *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie: B. 1* (2. udg. ed., Vol. B. 1), København.
- Fidjestøl, B. (1974). Kenningsystemet. Forsøk på ein lingvistisk analyse. *Maal Og Minne*, 5.
- Gardeła, L. (2021). *Women and Weapons in the Viking World. Amazons of the North*, Philadelphia.
- Krag, C. (2000). *Norges historie fram til 1319*, Oslo.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*, Chicago.
- Tomasello, M. (2003). On the Different Origins of Symbols and Grammar; i: Christiansen, M. & Kirby S. (edit.): *Language evolution* (Vol. 3, Studies in the evolution of language), Oxford, s. 94–110.
- Trier, J., Lee, A., & Reichmann, O. (2013). *Aufsätze und Vorträge zur Wortfeldtheorie* (Reprint 2013. ed., Vol. 174), Berlin.

22. juli i ord og tanker

ABSTRACT: [*22 July in words and thoughts*]. This article is based on my bachelor thesis whose main objective was to find out how the events of 22 July have impacted on Norwegian language and how the language responded in a given time perspective. I assumed that such a significant and crucial events as the terror of 22 July could be reflected in many aspects of the language. I presupposed that these aspects could include word formation and word frequency. I analysed word formation on the basis of press texts which were written after 22 July, with the intention of finding new words that had aroused as a response to the terror attacks and memorial celebrations that took place throughout the country. With the intention of finding probable changes in word frequency over an extended period of time I used some of the words from the survey which purpose was to check associations that 22 July evokes among Norwegians.

KEYWORDS: 22 July, word frequency, word formation, Norwegian / 22. juli, ordfrekvens, orddanning, norsk språk

I verdensskala er 22. juli 2011 bare et datum, men i Norge er det hovedsakelig en hendelse som forårsaket at et enkelt individs verden stanset for en liten stund. Derfor blir dagen gjerne kalt for 22.juli-terroren. Den dagen ble Norge rammet av to terrorangrep som tok livet av 8 personer på Regjeringskvartalet og 69 personer på Utøya. Til sammen var det 77 personer som ble drept av én mann som het Anders Behring Breivik. I Rapporten til 22. juli kommisjonen (NOU 2012: 14: 17) pekes det på at «halvparten så mange ble påført livstruende eller alvorlige skuddskader».

Hendelsen har vært mye omtalt i mediene og i politiske kretser fram til i dag. Det virker som om nordmenn aldri tok et endelig opprør med saken. Det primære fokuset i 22.juli-debatten ligger særlig i samfunnsmessige aspekter som f.eks. demokratiet eller tryggheten.

I min bacheloroppgave rettet jeg mye oppmerksomhet mot vurderingen av 22. juli-terroren fra det språkvitenskapelige perspektivet som ikke nødvendigvis er åpenbart, men som kan gi interessante resultater ved å sette søkelys på forholdet mellom språket og samfunnet.

Denne artikkelen baserer på datainnsamlingen som kommer fra bacheloroppgaven min. Ettersom 10 år har gått, er det verdt å komme tilbake til 22.juli-saken og minne på en av de aller mest tragiske hendelsene som rammet Norge.

1. FORHOLDET MELLOM SPRÅKET OG SAMFUNNSMESSIGE HENDELSER – ORDDANNING

Språkforskere enes om at ethvert språk er et levende fenomen som endrer seg under påvirkning av ulike faktorer. Endringene kan omfatte fonetikk, grammatikk eller ordforråd, og det er nettopp det siste jeg ønsker å legge merke til. Fjell og Nygard (2010: 506) påstår at det at «et språk får inn nye ord, er et tegn på at det lever og tilpasser seg nye kulturelle og sosiale forhold og bruksområder». Kan terrorangrepet bli betraktet som et av disse forholdene i så fall?

Ordforrådet er den delen av språket som endrer seg raskest ifølge Fjell og Nygard (2010: 506). Hvis 22.juli-terroren bidro til en dannelse av neologismer, skal effektene raskt bli bemerket. Det første resultatet var sannsynligvis ordet ROSETOG som ble dannet og brukt for første gang 25. juli for å beskrive folkehavet som dekket gatene i Oslo med roser i hendene. Den slags initiativ er en ganske populær måte på å minne om viktige hendelser for Norge, vanligvis i form av et fakkeltog.

Mannen som sto bak dette initiativet het Terje Bratland, men hans mål var ikke å skape en ny minnemarkeringsmåte. Han ønsket bare å samle folk på gata som et tegn på at hele Norge står sammen under krisetida. Fredag 22. juli opprettet Bratland spontant en gruppe på Facebook, der i løpet av to dager oppga over 58 000 personer at de ønsket å delta i toget bare i Oslo (Andersen, Kristiansen, Grønning & Melgård, 2011).

Det var imidlertid daværende statsminister Jens Stoltenberg og kronprins Haakon Magnus som bidro til opprettelsen av det nye navnet. Med hensyn til sikkerhet, oppfordret de folk til å kjøpe en rose for å ta med seg til toget i stedet for en fakkell (Andersen et al., 2011).

Selv om toget ble avlyst av politiet på grunn av altfor mange deltakere (Stang & Ryste, 2013) (initiativet tiltrakk omtrent 200 000 mennesker), satte det sitt spor i Norges historie i form av et ord som bortsett fra ordet TERROR kan betraktes som de fremtredende symbolet på 22. juli fram til i dag.

I 2011 ble ROSETOG plukket av Språkrådet som årets ord (Norsk Telegrambyrå, 2011) som ytterligere framhevet verdien av denne neologismen. Daværende språkdirektør Arnfinn Muruvik Vonen begrunnet valget slik: «for oss er det også et poeng å velge et ord som ikke bare er nytt og kreativt, men et ord som er godt forankret i det norske språksystemet» (Norsk Telegrambyrå, 2011) og la til: «jeg håper vi sjelden får bruk for å gå i rosetog i framtida, men jeg mener ordet vil få en selvsagt plass i språkhistorien. Nyskapningen gikk til topps av flere grunner» (Norsk Telegrambyrå, 2011). Ordet forekommer også i variantene: ROSEHYLLEST, ROSEMARKERING og ROSEMARSJ.

Selve rosetoget, som gikk av stabelen 25. juli, ga opphav til et annet nytt ord. På grunn av folkehavet i Oslo sentrum ble trikken tvunget til å bli stående og på denne måten oppsto ordet ROSEFAST (Norsk Telegrambyrå, 2011).

Det finnes også en rekke andre nydannede ord som er knyttet til 22. juli. Man sier at uvanlige hendelser påvirker pressen kreativt. Jazzfestivalen i Molde ble kalt av Dagbladet for **MOLDEJAZZ I SØRGEMOLL** (Norsk Telegrambyrå, 2011). Ett minutts stillhet før den siste etappen av Tour de France 2011, betegnet pressen som **ETT MINUTTS TOUR-STILLHET** (Norsk Telegrambyrå, 2011). I Norsk Aviskorpus ble **TERRORMANIFEST** registrert som et nyord i dagene etter angrepene. Det samme ble **KONSPIRANOID**, **INTERNETTRADIKALISERING** og **BLOGGPROSA**.

Minnemarkeringen sees som et tegn på samhold og støtte. Dette var imidlertid ikke første gang da nordmenn besvarte terror på denne måten. Den forrige så store minnemarkeringen i Oslo var knyttet til protesten mot drapet på Benjamin Hermansen i 1991. Da møtte 40.000 personer frem, og det var den største folkemarkeringen i Oslo hittil siden slutten av den andre verdenskrig (Djuve, 2011).

Bistandsadvokat Mette Yvonne Larsen spurte Anders Behring Breivik om rosetoget. Han beskrev det som en typisk norsk reaksjon: «ikke lov å bli sint og rasende» (Torgersen & Melgård, 2012). Etter hans mening er rosetoget en ulogisk reaksjon som overrasket hele verden.

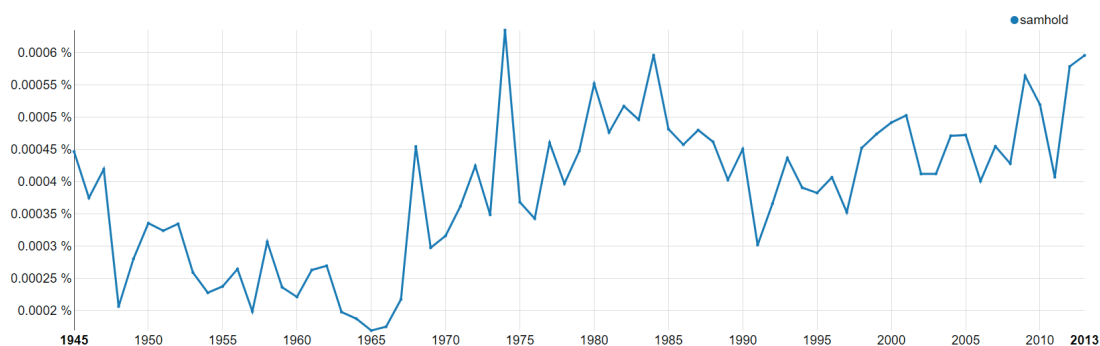
2. FORHOLDET MELLOM SPRÅKET OG SAMFUNNSMESSIGE HENDELSER – ORDFREKVENNS

Terrorangrepene fra 22. juli ble bred omtalt i de største norske avisene i forskjellige kontekster. Det dreier seg ikke bare om selve beskrivelsen av handlingen. Avisene drøftet også terrorens mulige konsekvenser på samfunnet og politikken. Det ble utgitt en rekke publikasjoner med sikte på å undersøke denne hendelsen og konsekvensene fra sosiologisk synspunkt. Alt dette fikk meg til å analysere mulige endringer i ordfrekvensen til det norske språket. Ordene som utgjør grunnlaget for undersøkelsen stammer fra bacheloroppgaven min (Kunze 2020) der de ble brukt for å sjekke hvilke assosiasjoner 22. juli vekker blant nordmenn.

Nedenfor blir det presentert mulige endringer i frekvensen til ordene: **SAMHOLD**, **MINNEMARKERING**, **SORG**, **FRYKT** og **HAT**.

Resultatet blir basert på datainnsamlingen fra NB N-gram tilhørende Nasjonalbiblioteket. NB N-gram er en søketjeneste som gir muligheten til å finne og sammenligne ordfrekvenser, dvs. når og hvor ofte ord forekommer i et historisk perspektiv. Søketjenesten omfatter bøker og aviser fra 1810 til og med september 2013. Totalt dreier dette seg om et tekstmateriale på om lag 34 milliarder ord (11 milliarder ord i bøker og 23 milliarder ord i aviser).

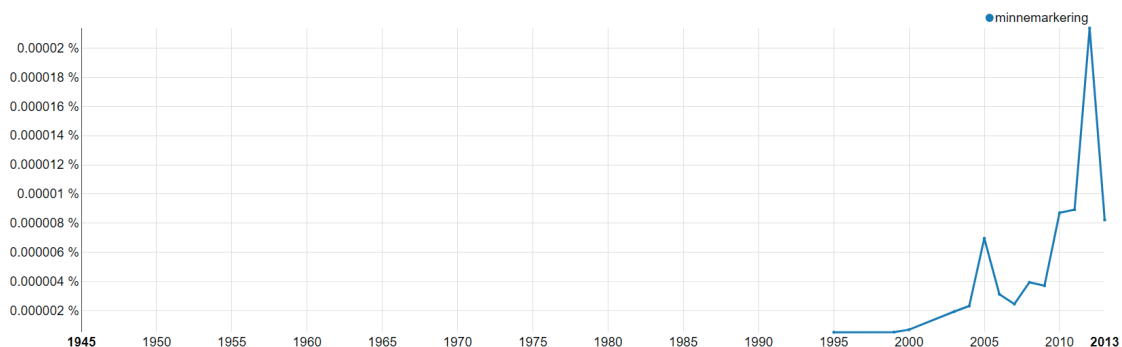
Hvis man antar at terrorangrepet fra 22. juli var den nest største, tragedien som rammet Norge (ved siden av den andre verdenskrig), vil jeg sjekke ordfrekvensen i perioden fra 1945 til 2013. Først ønsker jeg å ta en nærmere kikk på ordet **SAMHOLD**. Diagrammet nedenfor viser dets frekvens i språket under den førnevnte perioden.

Kilde: NB N-gram, https://www.nb.no/sp_tjenester/beta/ngram_1/#ngram/query?terms=samhold&lang=all&case_sens=0&freq=rel&corpus [Data fra 22. mai 2020].

Ved første øyekast kan man lett legge merke til at diagrammet viser en betydelig økning i frekvensen til ordet etter 2011. I 2012 var det prosentvise antallet omkring 0,00058%. For å sammenlikne: et år før var dette antallet omkring 0,00041% som til sammen gir økningen på cirka 0,00017%. Antallet økte også i året 2013 da det var cirka 0,00060%. Den høyeste frekvensen ble registrert imidlertid i 1974 og var omkring 0,00063%. I årene 1973-1974 fantes det oljekrisen i Norge (Leraand, 2009) som sannsynligvis utgjorde den direkte grunnen til en slik frekvens.

Det andre ordet som jeg plukket ut var MINNEMARKERING. Etter min mening er det ett av de mest relaterte ordene med 22. juli og blant annet derfor ønsker jeg å sjekke hvor frekvent det ble i det historiske perspektivet. Diagrammet nedenfor viser dets frekvens under den samme perioden.

Kilde: NB N-gram, https://www.nb.no/sp_tjenester/beta/ngram_1/#ngram/query?terms=minnemarkering&lang=all&case_sens=0&freq=rel&corpus=bok [Data fra 22. mai 2020].

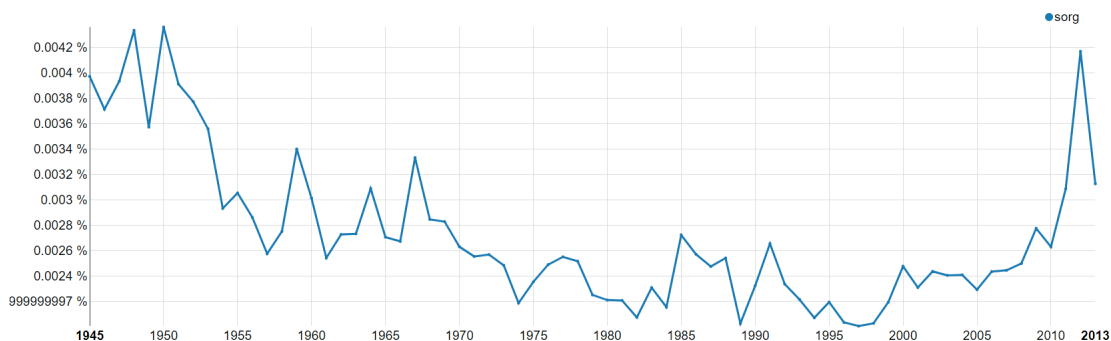
Akkurat som man kunne forvente, er dette ordet mest frekvent i 2012 og er vel knyttet til arrangementene som gikk av stabelen i hele landet. I 2012 var dets frekvens

sirka 0,000021% og økte på omkring 0,000012% i forhold til 2011. I 2013 ble det registrert en nedgang på sirka 0,000013% som ga en frekvens værende omkring 0,000008%. Ordet MINNEMARKERING virker å være et forholdsvis ungt ord fordi det ble registrert for første gang i 1995 ifølge diagrammet, men jeg har ikke funnet noen informasjonen hvorfor det er slik.

Den høye frekvensen i årene 2005 og 2010 kan være forårsaket av Rocknes-ulykken og kampanjen «Klar for sjøen». Rocknes var et tysk lasteskip som gikk på grunn i Vathestraumen (Bergen) og kantret i løpet av få minutter. I ulykken mistet 18 mennesker livet (Sebak, 2009). Klar for sjøen er en kampanje hvis målet er å redusere antall ulykker og antall druknede. I 2010 ble målsetningen «konkretisert til å øke oppmerksomheten rundt faren ved promille og føring av båt, og å øke oppmerksomheten rundt drukningsfaren ved promille og kroppens møte med kaldt vann» (Gaare, 2010:4).

Ordene SORG, FRYKT og HAT er i seg selv knyttet først og fremst til følelser og tilsynelatende trenger de ikke en spesiell anledning som kunne påvirke deres frekvens i språket. Ikke desto mindre kan frekvensen variere i etterkant av 22. juli-terroren. Derfor ønsker jeg å sjekke om noe sånt har skjedd i denne perioden.

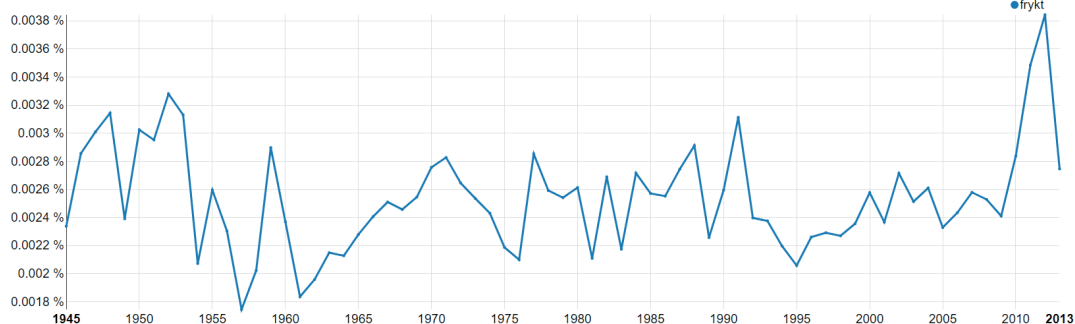
Diagrammet nedenfor viser frekvensen til ordet SORG i perioden 1945-2013.

Kilde: NB N-gram, https://www.nb.no/sp_tjenester/beta/ngram_1/#ngram/query?terms=sorg&lang=all&case_sens=0&freq=rel&corpus=bok [Data fra 24. mai 2020].

På diagrammet sees det to betydelige hopp i ordets frekvens i de siste årene. Det første forekom allerede i 2011 da frekvensen var omkring 0,0031%. I forholdet til 2010 da den var omkring 0,0026% økte den med sirka 0,0005%. Det andre hoppet ble registrert i 2012. Fra 2011 ble det bemerket en økning på sirka 0,0011% som ga frekvensen i 2012 værende omkring 0,0042%. Ordet SORG ble høyt frekventert også i de neste årene etter den andre verdenskrig og lar seg sammenlikne med frekvensen rundt året 2011.

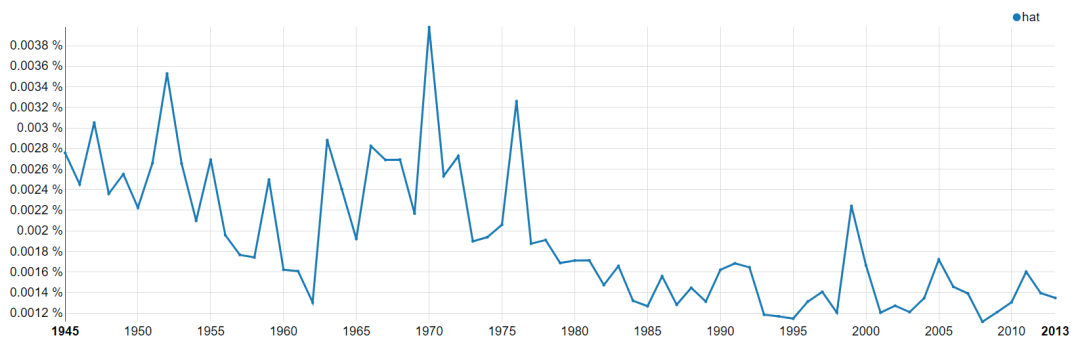
Diagrammet nedenfor viser frekvensen til ordet FRYKT i perioden 1945-2013.

Kilde: NB N-gram, https://www.nb.no/sp_tjenester/beta/ngram_1/#ngram/query?terms=frykt&lang=all&case_sens=0&freq=rel&corpus=bok [Data fra 24. mai 2020].

Den høyeste frekvensen under denne perioden ble registrert nettopp i 2012. Det sees også en økende tendens allerede fra 2009 framfor til 2012. Fra 2009 da frekvensen var 0,0024%, økte den med henholdsvis sirka: 0,0004% i 2010 (til sammen 0,0028%), 0,0007% i 2011 (til sammen 0,0035%) og 0,0003% i 2012 (til sammen 0,0038%). I 2013 ble det bemerket en betydelig nedgang sammenliknet med de forrige årene.

Diagrammet nedenfor viser frekvensen til ordet HAT i perioden 1945-2013.

Kilde: NB N-gram, https://www.nb.no/sp_tjenester/beta/ngram_1/#ngram/query?terms=hat&lang=all&case_sens=0&freq=rel&corpus=bok [Data fra 24. mai 2020].

HAT er det eneste ordet i samlinga hvis frekvens ikke økte i årene 2012 og 2013. I 2011 ble det registrert en liten økning på omkring 0,0003%, men den var ikke så betydelig som f. eks. i 1970. I 2010 var frekvensen sirka 0,0013% og økte til 0,0016% i 2011. Deretter fantes det en nedgang på forholdsvis sirka 0,0002% i 2012 (til sammen 0,0014%) og videre på sirka 0,00005% i 2013 (til sammen 0,00135%). Man kan altså si at frekvensen sank like så fort som den hadde økt tidligere.

3. OPPSUMMERING

Denne artikkelen baserte på et av hovedmålene med bacheloroppgaven min som var å sjekke om språket reagerer på samfunnsmessige hendelser. Jeg antok en hypotese at så betydelige og kritiske hendelser som 22. juli-terroren, kan gjenspeiles i språket i mange aspekter.

Et av disse aspektene er orddanning. Det ble dannet en rekke nye ord som bar trekk av 22. juli. Hovedsakelig var det pressen som bidro til orddanningen. Slike ord som ROSETOG og ROSEMARSJ ble til et symbol på angrepene fra 22. juli og ble brukt for første gang nettopp i pressen. Ytterligere ble ROSETOG kåret til årets ord i 2011 – noe som jeg nevnte før.

Det andre aspektet er ordfrekvens. Jeg lette etter endringer i frekvensen til ordene som etter min mening var relatert til 22. juli (dvs. de samme ordene som ble brukt i spørreundersøkelsen fra bacheloroppgaven). Her var det lett å trekke konklusjon om at frekvensen til disse ordene endret seg i etterkant av hendelsene fra 22. juli. Ikke desto mindre var det interessant for meg å sammenlikne frekvensen i perioden etter 1945 og etter 2011, særlig når det gjelder ordene HAT og SORG som ikke nødvendigvis peker direkte på 22. juli-terroren. Endringer i ordfrekvensen skjer hovedsakelig gjennom pressemeldinger og den offentlige debatten som ble innledet mer intensivt i perioden etter angrepene.

Disse resultatene peker entydig på at språket er et levende fenomen som reagerer på det som skjer i verden. Jeg kan altså bekrefte hypotesen min at samfunnsmessige hendelser kan gjenspeiles i språkets orddanning og ordfrekvens.

LITTERATURLISTE

- Andersen, Ø., Kristiansen, A., A., Grønning, T., B. & Melgård, M. (2011, 25. juli). «I kveld samles folk i sorg over hele landet». *Dagbladet*, <https://www.dagbladet.no> [tilgang: 29.12.2021].
- Djuve, A. (2011, 25. juli). «Rosetoget avlyst - for mange møtte opp». *Dagens Næringsliv*, <https://www.dn.no> [tilgang: 28.12.2021].
- Fjeld, R.V. & Nygaard, L. (2010). «Neologismer i norsk Kartlegging av leksikalsk språkending før og nå». *Nordiske Studier I Leksikografi*, (10), <https://tidsskrift.dk/nsil/article/view/19264> [tilgang: 20.12.2021].
- Gaare, T. & Randen, K. (red.). (2010). «Evalueringsrapport nr. 1/2010, Oslo. <https://batforeninga.harthun.no/wp-content/uploads/imported-media/documents/1290677170.pdf> [tilgang: 30.12.2021].
- Kunze, D. (2020). «Rosetog som en gjenspeiling av 22. juli i det norske språket og samfunnet» (Bacheloroppgave, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu).
- Leraand, D. (2009, 14. februar). «Oljekrisen 1973–74». *Store norske leksikon*, <https://snl.no> [tilgang: 30.12.2021].

- Norsk Telegrambyrå. (2011, 18. desember). «Språkrådet har plukket årets ord fra blomsterhavet». *Verdens Gang*, <https://www.vg.no> [tilgang: 27.12.2021].
- NOU 2012: 14. (2012). *Rapport fra 22. juli-kommisjonen*, <https://www.regjeringen.no> [tilgang: 30.12.2021].
- Sebak, P., K. (2009, 15. februar). «MS Rocknes». *Store norske leksikon*, <https://snl.no> [tilgang: 30.12.2021].
- Stang, L. & Ericsson Ryste, M. (2013). «Markeringene etter terrorangrepene i Norge 22. juli 2011». *Store norske leksikon*, <https://snl.no> [tilgang: 27.12.2021].
- Torgersen, H., O. & Melgård, M. (2012, 23. april). «Behring Breivik om rosetoget: - Typisk norsk». *Aftenposten*, <https://www.aftenposten.no> [tilgang: 27.12.2021].

Hovedproblemer rundt definisjoner av begrepene *eksonym* og *endonym*

ABSTRACT: [*Main problems with the definitions of the terms exonym and endonym*]. This paper is based on my master thesis which I am currently working on. It is devoted to two terms, which undoubtedly are the most crucial for my dissertation in which I am comparing Norwegian and Icelandic toponyms, or more precisely, “endonyms” and “exonyms”. It still seems to be extremely demanding for international scholars to find sufficient definitions of these two words. In this article I am analysing some Norwegian definitions of both words and comparing them with those created by the most powerful organizations devoted to international onomastics (especially to toponomastics). Furthermore, I am trying to explain why the usage of exonyms is discussed in the international area, which I believe can be a helpful tool in understanding why defining the term causes so many problems. In addition to that, I am trying to explain why in many cases it is impossible to clearly indicate the difference between endonyms and exonyms.

KEYWORDS: onomastics, exonym, endonym / onomastikk, eksonym, endonym

1. TEORETISK BAKGRUNN

Geografiske navn er en veldig viktig, men samtidig også litt spesiell del av ordforrådet. Mange forskere mener at stedsnavn ofte blir behandlet stemoderlig i ordbøker. Denne svake posisjonen tilsvarer ikke den relativt høye leksikalske frekvensen av stedsnavn. Det er jo krevende å forestille seg et hvilket som helst språk uten betegnelser på forskjellige byer, tettsteder eller land. Overalt hvor mennesker har bodd eller reist, har lokaliteter blitt gitt navn. Stedsnavn er ikke bare merkelapper av geografiske objekter; noen av dem gjenspeiler følelser, evaluering og forhold til navnebroren. Den moderne geografiske nomenklaturen gjenspeiler århundre gamle historiske prosesser og måter å frembringe utenlandske navn på som egentlig kan endre seg over tid. På grunn av alle disse kontaktene ble behovet for diskusjon og standardisering av geografiske navn etablert.

Min undersøkelse er knyttet til en spesiell gren av språkvitenskapen, nemlig navneforskning (som man også kaller for navnegranskning eller onomastikk). Det

faktum at onomastikk er en interdisiplinær gren av språkvitenskap er blitt understreket av mange forskere, ikke bare nordiske (for eksempel den kjente tyske forskeren Ernst Eichler). For å være i stand til å snakke om forskjellige typer appellativer, må man henviser til metoder som er typiske for andre grener, blant annet arkeologi eller historie.

Navneforskning deles tradisjonelt i to hovedgrener, dvs. antroponymi og toponymi. Den første læren undersøker navn på personer, mens den andre drøfter forskjellige typer stedsnavn (ikke minst eksonymer og endonymer).

2. ENDONYM

I mange år har navneforskere prøvd å komme med et forslag om en god definisjon av både endonym og eksonym. I løpet av de siste tiårene har de allerede fremlagt en rekke forskjellige forklaringer av disse to betydningsfulle ordene. Det som er særlig interessant er at det finnes betydelige forskjeller mellom de definisjonene som brukes av allmennheten (som man kan finne i slike kilder som NAOB eller SNL) og de faglige definisjonene utarbeidet av navneforskere.

I *Det Norske Akademis Ordbok* står det at endonym er:

[en] navneform som er identisk med den som brukes i landet selv, som f.eks. de norske formene *Genova* (ikke *Genua*) og *Venezia* (ikke *Venedig*). (NAOB 2022)

Siden definisjonen er ganske kort kan man ha et inntrykk av at den ikke er presis nok. Det kan jo hende at et bestemt navn brukes av en viss gruppe mennesker som ikke nødvendigvis bor i samme land – de kan bo i et bestemt område, som ikke danner kun ett land, og fremdeles bruke samme betegnelse. Navnet kan også brukes av en viss minoritetsgruppe som ikke bor i et selvstendig land.¹ I definisjonen finnes det ikke noen henvisning til språket – verken til kilde- eller målspåket.

Derimot definerer *Store Norske Leksikon* endonym som:

[et] navn brukt i et annet språk enn landets eget, men i samme form som det har i dette, f.eks. at man i norsk bruker *Venezia* og ikke *Venedig*. (SNL 2022)

SNLs forklaring ligner på den som man kan lese i NAOB. Igjen kan man spørre om det faktisk er slik at et visst navn først brukes av mennesker som bor i *samme* land, og så blir det lånt til andre språk.

¹ Man kan illustrere dette fenomenet med eksempler fra de nordligste delene av Norge hvor man kan finne mange stedsnavn som bare er skrevet på samisk (til dømes *Våljohka* i Karasjok kommune). Samer bor i fire forskjellige land, og i hvert av dem har de litt forskjellige rettigheter, også når det gjelder bruk og normering av stedsnavn i deres bosteder.

Det er unektelig lurt å se nærmere på definisjoner utarbeidet av utenlandske organisasjoner som spesialiserer seg på geografiske navn, blant annet ICOS² og UNGEGN³. Før jeg går over til drøftingen av selve definisjonene, vil jeg gjerne sammenlikne dem med de ovennevnte forklaringene skrevet av norske forskere.

I en offisiell liste over de viktigste begrepene utarbeidet av ICOS kan man derimot lese at endonym er:

[a] proper name of a geographical feature in an official or well-established language occurring in that area where the feature is situated – e.g. *Venezia* in Italian (not *Venice*), *Praha* in Czech (not *Prague*). (ICOS 2019: 2)

I *Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names* laget av UNGEGNs eksperter leser man at endonym er:

[a] name of a geographical feature in one of the languages occurring in that area where the feature is situated. Examples: *Vārānasī* (not *Benares*); *Aachen* (not *Aix-la-Chapelle*); *Krung Thep* (not *Bangkok*); *al-Uqşur* (not *Luxor*); *Teverya* (not *Tiberias*). (UNGEGN 2002: 10)

Disse to definisjonene skiller seg fra de to norske forklaringene. For det første nevnes det de språkene som brukes i et bestemt område; i ICOS' definisjon er det snakk om et navn som brukes «på et offisielt eller veletablert språk i området der objektet er plassert», mens UNGEGN refererer til «et av de språkene som brukes i området der objektet er plassert». De to definisjonene understreker at et visst navn er brukt i et bestemt område, og ikke nødvendigvis i et bestemt land.

De to definisjonene ser ganske like ut, og man kan si at begge to er ganske presise. Den eneste forskjellen mellom dem er måten de betrakter kilde-språkene på. Når man ser på ICOS' forklaring, kan man stille et spørsmål om språkets (eller språkenes) posisjon: er det nødvendig at det (eller de) har en offisiell status? Hva med områder med flere enn bare ett offisielt språk? Og hva betyr det at et språk er *well-established*? Her kan man ha et inntrykk av at definisjonen utarbeidet av UNGEGNs eksperter er litt bedre fordi den ikke nevner språket (eller de språkene) på en konkret måte, noe som er ganske viktig akkurat i dette tilfellet. Det finnes jo mange områder hvor man bruker forskjellige språk, og som ikke nødvendigvis

² *International Council of Onomastic Sciences* (ICOS) er en sammenslutning av navneforskere fra hele verden. Dens formål er å fremme, representere og koordinere navneforskning på internasjonalt nivå og i en tverrfaglig kontekst.

³ *United Nation Group of Experts on Geographical Names* (UNGEGN) er en beslutning av internasjonale navneforskere som spesialiserer seg i toponymer. Organisasjonen arbeider for en felles, internasjonal standardisering av geografiske navn for å fremme internasjonal kommunikasjon og forståelse.

har en klar juridisk status. Av den grunn føler jeg at uttrykket *one of the languages occurring in that area where the feature is situated* er den beste mulige definisjonen.

3. EKSONYM

Når man tyr til norskspråklige kilder, kan man få et inntrykk av at det ikke finnes noen store problemer med forklaringen av ordet eksonym. I både *Det Norske Akademis Ordbok* og *Store Norske Leksikon* finnes det en identisk definisjon av begrepet, nemlig at det er:

[en] navneform som avviker fra den som brukes i landet selv. (NAOB 2022; SNL 2022)

Siden definisjonen er kort, kan man igjen vurdere dens nøyaktighet; det finnes ikke noen henvisning til språket eller språkene som tas i betraktning, og det er kun snakk om et bestemt land hvor man bruker et visst navn (selv om navnet ikke nødvendigvis brukes av en gruppe mennesker som bor i et selvstendig land).

I dette tilfellet er det også verdt å henvise til noen andre kilder som er blitt utarbeidet av internasjonale navneforskere.

Det ovennevnte International Council of Onomastic Sciences (ICOS) i sin publikasjon *List of Key Onomastic Terms* presenterer en følgende definisjon av begrepet:

[a] name used in a specific language for a geographical feature situated outside the area where that language is widely spoken, and differing in its form from the name used in the area where the geographical feature is situated, e.g. French *Londres* for *London*, German *Warschau* for *Warsaw*, *Bangkok* for *Krung Thep*, Spanish *Ginebra* for *Genève*. (ICOS 2019: 2)

En veldig lignende definisjon kan leses i en tilsvarende publikasjon utgitt av UNGEGN:

[a] name used in a specific language for a geographical feature situated outside the area where that language has official status, and differing in its form from the name used in the official language or languages of the area where the geographical feature is situated. Examples: *Warsaw* is the English exonym for *Warszawa*; *Londres* is French for *London*; *Mailand* is German for *Milano*. (UNGEGN 2002: 10)

Disse to betydningsfulle organisasjonene forklarer begrepet på en lignende måte. I motsetning til NAOB og SNL nevner de et språk (eller flere språk) som må tas i betraktning når man omtaler et hvilket som helst geografisk navn. Begge definisjonene understreker det faktum at navnet brukes i et bestemt område hvor objektet ligger, og som ikke nødvendigvis er en selvstendig stat.

Igjen vil jeg kommentere måten ICOS og UNGEGN betrakter statusen til kilde-språket (eller språkene) på. I UNGEGNs forklaring er det snakk om et offisielt eller veletablert språk, noe som viser at det er statusen til språket som avgjør toponymets posisjon. ICOS vurderer språket/språkene på en mindre formell måte; det er snakk kun om de språkene som er utbredt i et bestemt område. Her er det sannsynligvis tryggere å snakke om de mest utbredte språkene, og ikke henvide til deres juridiske status siden det i mange tilfeller er krevende å bestemme om språkernes nåværende posisjon bør være avgjørende i spørsmålet om bruk og normering av stedsnavn.

Det er likevel viktig å understreke at definisjonen av begrepet eksonym har vært omdiskutert av navneforskere i mange år. Det har allerede skjedd et par ganger at organisasjonene måtte forandre sine definisjoner etter å ha tatt i betraktning andre faktorer. Av den grunn bestemte UNGEGN seg til å opprette en spesiell forskningsgruppe *Working Group on Exonyms* som spesialiserer seg i emner knyttet til eksonymer. Som man kan lese på gruppens nettside, er dens hovedmål:

the categorization of exonym use, the publication of pronunciation guides for endonyms and the formulation of guidelines ensuring a politically sensitive use of exonyms.⁴

Gruppen består av internasjonale navneforskere som organiserer forskjellige symposier og konferanser hvor de prøver å løse alle de problemene knyttet til bruk og normering av begge begrepene.

Til syvende og sist må det bli understreket at det som er svært viktig når man prøver å forklare betydningen av ordet eksonym er spørsmål om transkripsjon av navn som stammer fra andre alfabeter eller skriftsystemer. Man kan for eksempel lure på om et visst navn som opprinnelig skrives ved hjelp av det kyrilliske alfabetet, og som er blitt latinisert, bør betraktes som et eksonym eller et endonym, eller om fjerning av diakritiske tegn forandrer et bestemt endonym slik at det blir et eksonym. I det siste har dette problemet blitt omtalt av mange navneforskere, blant annet medlemmene av UNGEGN *Working Group on Exonyms* og noen uavhengige navneforskere (blant annet den norske Svein Lie).

4. BRUK AV EKSONYMER

For tiden pleier man å konstatere at på norsk finnes det flere endonymer enn eksonymer. Fram til 1920 pleide man likevel å bruke flere dansk-tyske eksonymer, for eksempel *Neapel* (i dag kjent som *Napoli*), *Venedig* (*Venezia*), *Florents* (*Firenze*) eller *Prag* (*Praha*) (*Store Norske Leksikon* 2022). I 1922 utga Aksel Arstal *Geografiske fremmednavn. Forslag til skrivemåte og uttale, skrivemåten i andre sprog, gjengs*

⁴ Hentet fra nettsiden til UNGEGN *Working Group on Exonyms* [tilgjengelig fra <http://ungegn.zrc-sazu.si/Home>]; tilgang: 27.02.2022.

tydning og andre opplysninger som var en omfattende liste over geografiske navn på forskjellige objekter. Arstal samarbeidet med mange eksperter og organisasjoner som også var opptatt av denne saken, blant annet *United States Geographic Board* som i en av sine rapporter hadde skrevet at det var absolutt ønskelig at navnene som var brukt i de enkelte landene eller språkene, burde brukes universelt. I forordet pekte Arstal på noen prinsipper som burde legges til grunn for valg av skriftform, blant annet den tradisjonelle norske stavemåten, skrivemåten i det landet/språket navnet gjelder, skrivemåten i de språkene som er mest brukt, og mulige endringer i disse språkene (Helleland 2012: 121).

Som nevnt begynte Norge å satse på endonymer rundt 1920, og det er noe som ikke har endret seg i løpet av de siste tiårene. De fleste endringene fra Arstals liste har vært i favør av det såkalte endonymiske prinsippet. I 1991 ga Norsk språkråd ut *Geografilista* med rundt 5000 utenlandske stedsnavn; listen er fremdeles tilgjengelig på nettet (Helleland, *ibid.*). I forordet blir endonymiprinsippet understreket: «For dei landa som bruker det latinske alfabetet, er hovudprinsippet at ein mest mogleg skal respektere dei nasjonale skrivemåtane» (Språkrådet 1991: 5). Det er likevel viktig å nevne at det moderne norske språket har beholdt ganske mange betegnelser for land (no. *Tyskland*, ty. *Deutschland*) eller større områder (no. *Vest-Pommern*, pol. *Zachodniopomorskie*), men bare få betegnelser på byer (*Store Norske Leksikon* 2022).

Dette fenomenet er i takt med internasjonale tendenser. I mange av sine publikasjoner har *United Nation Group of Experts on Geographical Names* understreket at den ikke anbefaler at man bruker eksonymer. Tvert imot er organisasjonen en stor tilhenger av den internasjonale standardiseringen av geografiske navn (eng. *the International Standardization of Geographical Names*) som forstås som en aktivitet som tar sikte på størst mulig enhetlig form for alle geografiske navn. Den er basert på nasjonal standardisering og internasjonal avtale, inkludert transkribering av navn fra en type skriftsystem til en annen (Czerny 2001: 352).

Som sagt hører UNGEGN ikke til tilhengere av eksonymer. Stillingen til denne saken er uttrykt i forskjellige resolusjoner fra organisasjonens konferanser angående standardisering av geografiske navn. I de offisielle resolusjonene utgitt av UNGEGN kan man finne en rekke grunner til å redusere antallet eksonymer. Organisasjonen mener at bruk av eksonymer forårsaker problemer. I den moderne verden vår har vi å gjøre med forskjellige typer internasjonale kontakter. De er knyttet til ulike deler av samfunnslivet blant annet politikk, økonomi, vitenskap, kultur eller turisme. Siden disse kontaktene er blitt intensiverte, kan bruken av eksonymer i stedet for endonymer føre til forvirring. Opprettholdelsen av eksonymer, spesielt de med historisk bakgrunn, blir ofte tolket av den eksonymbrukende gruppen som et forsøk på å annonsere reaksjonære, nykoloniale idéer eller territoriale krav på stedene eller territoriene.

Likevel kan det internasjonale samfunnets holdning til eksonymer beskrives som litt tvetydig. Av de sju resolusjonene som ble vedtatt på de første fire konferanser

(London 1972, Athen 1977, Genève 1982, Montreal 1987), anses resolusjon II/28 som den viktigste i spørsmålet angående eksonymer. Da ble det anerkjent at eksonymer er en betydningsfull del av språket, og av den grunn bør noen av dem forbli i bruk selv om noen kan si at de ikke lenger er nødvendige. I tillegg ble det anbefalt at:

1. Landets navnemyndigheter skal utarbeide og publisere lister over eksonymer som fortsatt er i bruk for å velge de eksonymene som kan fjernes fra listene;
2. Man skal vurdere å begrense bruken av eksonymer også på nasjonalt nivå;
3. Ved bruk av eksonymer i publikasjoner beregnet for bruk i landet, oppgis det også offisielle navn (hvis det er mulig);
4. Man bør prøve å bruke svært sparsomt de eksonymene som kan bidra til internasjonale konflikter.

Ulike stater har ulike syn på reduksjon av eksonymer: en del av landene ønsker å bevare eksonymene mest mulig fordi de betrakter dem som en nasjonal arv som fortjener beskyttelse, og den andre gruppen mener at man bør redusere antallet eksonymer så mye som mulig. Czerny (2006: 354) mener at «resolusjonene fra FN-konferansene er et resultat av ulike ambisjoner og derfor markerer de en mellomretning. De ignorerer en rekke kontroversielle problemer som fortsatt er uløste (for eksempel det ovennevnte problemet med definisjonene av ordet eksonym)». Likevel er det ikke lett å forestille seg et visst språk uten de eksonymene som har en lang tradisjon og er blitt brukt av allmennheten i mange år (for eksempel slike polske eksonymer som *Paryż* (no. *Paris*) eller *Rzym* (no. *Roma*). Det kan være veldig krevende å fjerne dem og overtale mennesker til å erstatte dem med tilsvarende endonymer, særlig fordi det finnes få grunner til å gjøre det (disse navnene er ikke bestridt av landene på hvis territorium de navngitte lokalitetene befinner seg).

Man bør imidlertid huske på at i mange tilfeller er det mulig å forklare bruken av eksonymer. En israelsk navneforsker Naftali Kadmon (Kadmon 2006: 130–131) peker på tre hovedgrunner til forekomsten av eksonymer:

1. Historie – i mange tilfeller ga oppdagelsesreisende, kolonisatorer eller militære erobrere navn på sitt eget språk til lokaliteter som allerede hadde sine egne navn (det var mulig at noen av dem ikke kjente disse opprinnelige navnene), og disse nye navnene forble i bruk i disse områdene. Et av de mest kjente eksemplene er *Mount Everest*, oppkalt etter den britiske landmåleren i India mellom 1830 og 1843. Det ble senere et offisielt endonym, men fjellet var (og fortsatt er) kalt *Qomolangma* av tibetanere og *Sagarmāthā* av nepalere.
2. Problemer med uttalen – det er mulig at et visst talesamfunn ikke er i stand til å uttale et bestemt utenlandsk navn, eller til og med høre noen av lydene, og derfor kan navnet feilregistreres. Mange europeere klarer ikke å uttale den arabiske *gh* (den finnes blant annet i slike ord som *Ghazza* eller *Benghāzi*) og derfor erstattes den med en hard *g* (*Gaza*, *Bengazi*).

3. Problemer med grenseoverskridende objekter – når et visst geografisk objekt strekker seg over flere enn ett land, kan det ha et annet endonym i hvert av dem. I slike tilfeller blir et eksonym vanligvis erstattet av andre land. Et godt eksempel kan være Europas nest lengste elv: den begynner i Tyskland med endonymet *Donau*, og ender i Svartehavet som *Dunaj*, og underveis krysser den åtte land og har fem forskjellige endonymer. For enkelhets skyld bruker det engelske språket eksonymet *Danube* for å dekke hele lengden av elven.

Det kan imidlertid ikke benektes at av og til blir bruken av eksonymer forstått som en territoriell påstand eller et slags politisk nostalgi av målspåkene brukere. Bruken av eksonymer krever kulturell og politisk sensitivitet, og derfor finnes det fortsatt en gyldig grunn til UNGEGNs eksonymskepsis. Faren for å forstå dem på denne måten er størst med eksonymer som tidligere hadde vært endonymer og har mistet denne statusen på grunn av befolkningsutveksling (Jordan 2021: 26). Dette kan illustreres ved hjelp av eksempler fra Polen hvor det finnes en betydelig forskjell mellom slike navn som *Breslau* og *Wrocław* eller *Danzig* og *Gdańsk* som er betegnelser på samme byer: i begge tilfellene var det første navnet brukt under den tyske okkupasjonen, og derfor foreslår polakker å unngå å bruke dem. I det siste har man også drøftet navn på ukrainske byer (særlig navn på landets hovedstad) som på engelsk er kjent som *Kyiv* eller *Kiev*. Den første varianten er en transkripsjon av det ukrainske navnet *Київ*, mens den andre baseres på den russiske *Киев*. Siden landets offisielle språk er ukrainsk, er det bedre å bruke ukrainske betegnelser på byer selv om de av historiske grunner også har russiske navn. Det samme gjelder andre språk, ikke minst det norske språket, og av den grunn anbefaler Språkrådet at man bruker den ukrainske varianten av navnet.⁵

5. KONFLIKTFORHOLDET MELLOM BEGREPENE EKSONYM OG ENDONYM

Utvilsomt er det svært krevende å definere disse to nøkkelordene på en fullstendig og tilstrekkelig måte. Definisjonene foreslått av UNGEGN blir stadig omstridt og diskutert på grunn av politiseringen av disse enhetene. Dette er knyttet blant annet til problemer angående nasjonale minoriteter, språkfelleskap og strid om de offisielle navnene på grenseoverskridende lokaliteter (altså steder som befinner seg på territoriene til flere enn bare ett land). Medlemmene av UNGEGN har i mange år hatt problemer med å bli enige om hvilke kriterier som bør legges til grunn for en ytterliggående bestemmelse om definisjoner av både endonymer og eksonymer.

⁵ Artikkelen «Kyiv og andre navn i Ukraina» kan leses på nettsiden til Språkrådet [tilgjengelig fra https://www.sprakradet.no/Vi-og-vart/hva-skjer/Aktuelt-ord/kyiv-og-andre-navn-i-ukraina/?fbclid=IwAR3UP1miEW_fme4u5WYs2JEJVrhF2drme1Nqs5kiCIJVDSJ5srBK9lgxMG4]; tilgang: 01.03.2022.

I flere tiår har språket vært den utslagsgivende faktoren i spørsmålet om den viktigste forskjellen mellom endonymer og eksonymer. Selv om definisjonene ble omformulert relativt nylig (dette skjedde i 2007), har den teoretiske diskusjonen om begge begrepene og kriteriene for å skille dem ut blitt enda mer intensiv de siste årene. Den viktigste nyvinningen som er postulert av noen forskere er skiftet av tyngdepunktet for begge definisjonene fra språket som navnene tilhører, til den sosiale gruppen eller fellesskapet som bruker disse navnene (Włoskowicz 2016: 141–142). Dette nye kriteriet kaller Włoskowicz for *fellesskapskriteriet* (Włoskowicz, *ibid.*). Til tilhengerne av denne endringen hører blant annet en veldig prominent britisk navneforsker Paul Woodman som forklarer sitt synspunkt på en følgende måte:

(...) the establishment of an endonym is not merely a function of the naming authorities; it requires society's approval too. Local society needs to clasp the name to its bosom, and unless and until it does so, the name in question cannot be properly an endonym. Indeed one might say that there is a proprietary right within society that needs to be satisfied before a toponym can be classed as a true endonym. (Woodman 2012:12)

Videre kommer Woodman med et eget forslag om en endelig definisjon av begrepet endonym. I definisjonen understreker han at et bestemt endonym er en navneform som brukes lokalt og frivillig av en gruppe mennesker som bor i det området hvor objektet befinner seg.⁶ Ved bruken av adjektivet *frivillig* bemerker Woodman det faktum at det lokale samfunnet må akseptere navnet; ingen kan tvinge dem til å begynne å bruke et visst endonym.

En annen kjent navneforsker Peter Jordan postulerer å begrense rollen til det språklige kriteriet. Han mener at et endonym er et navn som kommer fra fellesskapet (eng. *name from within community*), mens et eksonym er et navn som er blitt adoptert på ulike måter fra andre fellesskap (eng. *name adopted from other communities*) (Jordan 2012: 19). Som endonymer anses navn på objekter i fellesskapets territorium. Det betyr at retten til å navngi et visst sted er til vanlig forbundet med det å eie det, eller i det minste med ansvar for det. På den annen side blir navnene på steder som befinner seg utenfor fellesskapets territorium generelt adoptert av det, oversatt til dets eget språk eller tilpasset det. Slike toponymer er eksonymer som brukes av et visst samfunn for å referere til lokaliteter utenfor samfunnets eget område, men som er så viktige siden de krever egne navn (Jordan 2021: 25).

I mange tilfeller er det veldig vanskelig å bestemme om hvilket navn som skal betraktes som et endonym, og hvilket navn som er et eksonym. Dette er noe som forskjellige navneforskere har ulike syn på. La meg beskrive kort de mest omtalte problemene.

⁶ Den hele definisjonen foreslått av Woodmans høres slik ut: *Name of a geographical feature used locally and voluntarily in a language that is well-established in the area where the feature is situated* (Woodman 2012:18).

5.1. LAND HVOR MAN BRUKER FLERE ENN BARE ETT SPRÅK

Det finnes en rekke stater som har flere enn bare ett offisielt språk eller - mer presist - hvor flere språk er veletablert og brukes av en betydelig del av samfunnet. I 1994 i Sør-Afrika ble ni afrikanske språk ansett som offisielle ved siden av engelsk og afrikaans. Dermed var det teoretisk åpent for elleve forskjellige varianter av statsnavnet og ikke minst for hovedstaden Johannesburg. Likevel understreker Woodman (2003: 5) at det ikke var slik at da disse språkene plutselig fikk offisiell status, mistet toponymer brukt på disse språkene eksonymstatus og ble utelukkende endonymer.

Woodman (ibid.) vurderer også Sveits som har fire offisielle språk (tysk, fransk, italiensk og retoromansk). Ifølge den nåværende definisjonen brukt av UNGEGN bør alle franske og tyske stedsnavn betraktes som endonymer i hele landet. Forskeren understreker at for steder nær den språklige grensen mellom tysk og fransk er dette sant; ty. *Biel* og fr. *Bienne* er ekte endonymer som betegner samme by. Men Woodman lurer på om ty. *Waadt* og fr. *Soleure* virkelig er ekte endonymer ved siden av henholdsvis fr. *Vaud* og ty. *Solothurn* siden det ikke er noen betydelig tysktalende befolkning i førstnevnte, og heller ikke betydelig fransktalende befolkning i sistnevnte. Når det gjelder de nordiske landene, kan man se nærmere på Færøyene som har to offisielle språk, dvs. færøysk og dansk. Man kan igjen spørre om alle danske varianter av bestemte stedsnavn bør betraktes som endonymer (for eksempel *Thorshavn* som på færøysk heter *Tórshavn* eller *Klaksvig* som er den danske betegnelsen på Færøyenes nest største by *Klaksvík*).

5.2. LAND MED MINORITETS- ELLER ETNISKE GRUPPER SOM BRUKER ET (ELLER FLERE) SPRÅK SOM IKKE HAR STATUS SOM LANDETS OFFISIELLE SPRÅK

Man kan illustrere dette problemet med eksempler fra Romania hvor det eneste offisielle språket er rumensk. Likevel er en stor del av landet befolket av etniske ungarere som bor sammen med etniske rumenere. Således bruker det ungarske samfunnet slike toponymer som til dømes *Nagyszeben* og *Nagyvárad* for byene kjent på rumensk som henholdsvis *Sibiu* og *Oradea*. Tilsynelatende er disse ungarske navnene endonymer fordi de brukes av det veletablerte ungarske samfunnet som bor i dette området, men siden ungarsk ikke er det offisielle språket i Romania, betraktes disse toponymene som eksonymer (Woodman, ibid.).

5.3. NAVN PÅ GRENSEOVERSKRIDENDE OBJEKTER

Et annet problem er navn på steder som strekker seg over flere enn bare ett land, eller med sånne objekter som fjell, elver og sjøer. Ethvert av dem kan ha forskjellige navn

i områder hvor det befinner seg. Man kan lure på hvilket navn som skal betraktes som endonymet, og om de andre betegnelsene skal betraktes på samme måte, eller som eksonymene. Navneforskere er ikke enige i måten man bør anse navn på slike steder på. Noen av dem (for eksempel Jordan) mener at navnet bare på den delen av stedet som befinner seg på et bestemt område bør betraktes som endonymet (det betyr at et visst sted kan ha flere forskjellige navn), mens noen andre (til dømes Woodman) påstår at et bestemt navn må anses som endonymet på tvers av alle deler av objektet, også i de delene, der det språket ikke snakkes (Boháč 2010: 45–46).

5.4. NAVN SOM STAMMER FRA ANDRE ALFABETER ELLER SKRIFTSYSTEMER

Det finnes attpåtil enda større problemer med gjengivelse av navn som stammer fra andre alfabeter eller skriftsystemer. De fleste europeiske landene bruker det latinske alfabetet, men det er også noen stater som bruker enten det kyrilliske eller det greske alfabetet. Man kan lure på om transkribering eller translitterering forandrer statusen til navnet.

Man kan også vurdere hvordan man bør betrakte tilsvarende toponymer som har noen få forskjeller i sine skrivemåter. Man kan lure på om utelatelse eller tilføyelse av noen diakritiske tegn, utveksling av en bestemt bokstav eller en tilføyelse av en viss vokal eller en grammatisk endelse fører til skapelsen av et eksonym. Selvsagt gjøres alle disse innovasjonene med hensikt til å gjengi den opprinnelige uttalen så godt som mulig. Man kan altså vurdere om *Reykjavik*⁷ er et polsk eksonym som tilsvarende det islandske endonymet *Reykjavík*, eller om toponymet bør betraktes som et endonym (siden den eneste forskjellen mellom det polske og det islandske navnet er fjerning av en lang *i* som ikke brukes på polsk).

Likevel kan man spørre om det faktisk er mulig å sette en grense mellom de to begrepene. En kan for eksempel lure på om et visst toponym, som er blitt direkte lånt til et visst språk, bør anses som et endonym, selv om man uttaler det på en annen måte enn i kilde-språket. Et endonym kan inkludere noen lyder som er svært ukjente i andre språk, noe som gjør det veldig vanskelig eller umulig for en som ikke snakker dette språket å uttale toponymet på en korrekt måte. Da må man erstatte disse lydene med dem som finnes i målspråket. Jeg kan illustrere dette med et enkelt eksempel. Tysklands hovedstat heter Berlin på både tysk, engelsk og fransk, men i hvert av språkene uttales navnet på en hel annen måte: på tysk sier man /bɛʁˈliːn/, på engelsk /bɜːˈlɪn/, mens på fransk /bɛʁˈlɛ̃/. Skrivemåten er altså den samme, men uttalen skiller seg betydelig. Hvert utenlandsk navn (som lånes fra et annet språk) må tilpasses fonetisk, og dermed er det aldri identisk med originalen; det er jo umulig å finne to språk med samme artikulasjonsgrunnlag.

⁷ I fortiden var det mer vanlig å bruke ordet *Rejkiawik*, men nå høres denne formen litt arkaisk ut.

6. KONKLUSJONER

Det er unektelig er det svært vanskelig å komme med et godt forslag om definisjonene av både eksonym og endonym. Det faktum at internasjonale navneforskere ikke er enige med de offisielle forklaringene av begge begrepene, som er blitt utarbeidet av de viktigste organisasjonene, bare viser hvor vanskelig denne oppgaven er. Man må jo huske at det finnes forskjellige faktorer som må tas i betraktning ved fastslåing av definisjonene. Det er også anbefalt å være forsiktig siden det i mange tilfeller er nesten umulig å sette en tydelig grense mellom endonymer og eksonymer, til dømes når man snakker om grenseoverskridende objekter som strekker seg over flere enn bare ett område, land der man bruker flere enn bare ett språk, og ikke minst når man drøfter stedsnavn fra andre alfabeter eller skriftsystemer enn det som vi er kjent med.

LITTERATURLISTE

- Det Norske Akademis Ordbok 2022*, <https://naob.no/> [20.02.2022].
- Boháč, P., 2011, «Why do transboundary features cause a real problem in “exonymy”? Remarks on the relation feature vs. name»; i: Jordan, P. (red.), *Trends in exonym use*, Hamburg, s. 45–48.
- Czerny, A., 2011, *Teoria nazw geograficznych*, Warszawa.
- Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names*, United Nations, 2002.
- Helleland, B., 2012, «Firenze på norsk og Florens på svensk. Utanlandske stadnamn på norsk»; i: Leibring, K. (red.), *Namn på stort och smått. Vänskrift till Staffan Nyström den 11 december 2012*, Uppsala, s. 117–129.
- International Council of Onomastic Studies, 2019, *List of Key Onomastic Terms*, <https://icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2019/05/ICOS-Terms-en.pdf> [15.02.2022].
- Jordan, P., 2012, «Towards a comprehensive view at the endonym/exonym divide»; i: Woodman, P. (red.), *The Great Toponymic Divide. Reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*, Warszawa, s. 19–32.
- Jordan, P., 2021, «The crucial and contested concept of the endonym/exonym divide». *Onomastica* 65/1, s. 23–37.
- Kadmon, N., 2006, «Exonyms, also called conventional names»; i: United Nation Group of Experts on Geographical Names, *Manual for the national standardization of geographical names*, New York, s. 130–131.
- Språkrådet, 1991, *Geografilista*, Oslo.
- Språkrådet, 2022, *Kyiv og andre navn i Ukraina*, https://www.sprakradet.no/Vi-og-vart/hva-skjer/Aktuelt-ord/kyiv-og-andre-navn-i-ukraina/?fbclid=IwAR3UP1miEW_fme4u5WYs2JEJVRhF2drme1Nqs5kICIJVDSJ5srBK9lgxMG4 [tilgang: 01.03.2022].
- Store Norske Leksikon 2022*, <https://snl.no/> [tilgang: 21.02.2022].
- United Nations, 2002, *Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names*.

- UNGEGN Working Group on Exonyms, 2022, <http://ungegn.zrc-sazu.si/Home> [tilgang: 27.02.2022].
- Włoskowicz, W., 2016, «Między endonimem a egzonymem. Status nazw obiektów transgranicznych». *Acta Onomastica* 57, s. 141–155.
- Woodman, P., 2003, «The UNGEGN Definition of Endonym and Exonym»; i: United Nation Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN). The Second Session of the Working Group on Exonyms. Prague.
- Woodman, P., 2012, «The naming process: Societal acceptance and the endonym definition»; i: Woodman, P. (red.), *The Great Toponymic Divide. Reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*, Warszawa, s. 11–18.

Att kränka eller visa ömhet. Djurnamn som används för att tala om människor

ABSTRACT: [*To offend or to show affection. Animal names used to talk about people*]. The purpose of this article is to investigate the emotional charge that certain animal names have when they are used to refer to humans as well as to establish the factors that influence certain associations with these names. The material on which the research is founded comes from the Swedish Academy's Dictionary (SAOB) and a survey in which Swedish native speakers assessed what feelings certain animal names evoked in them in form of the Likert scale. The results from both sources demonstrate that animal names in Swedish are used most often as insults towards humans rather than terms of endearment. A number of names were deemed to be neutral by the respondents, even though the dictionary suggested either positive or negative connotations when used with reference to humans. In addition, not all of the examined animal names could refer to humans according to SAOB, thus I attempt to analyse the reasons behind why certain animal names may or may not refer to humans. Although animals are often people's companions and people themselves are animals, humans' sense of superiority over animals is reflected in the language.

KEYWORDS: animal names, insults, terms of endearment / djurnamn, förolämpningar, smeknamn

Djurnamn är en viktig del av vokabulären i många mänskliga språk – de används inte bara för att benämna djur i sig, utan de fungerar också ofta som metaforer för olika mänskliga beteenden och attityder. Detta tyder på att det finns något slags gräns mellan människor och djur, trots att vi tillhör samma biologiska rike. Dessutom är det omöjligt att inte uppmärksamma att det ofta är nedsättande att benämna människan med ett djurnamn. I denna artikel försöker jag undersöka sambandet mellan uppfattningen om djur i den svenskspråkiga kulturen och användningen av dessa namn som förolämpningar eller smeknamn för människan.

1. TEORETISK BAKGRUND

För denna undersökning är det oundgängligt att definiera vissa begrepp inom semantik, framför allt begreppen *referent*, *denotation* och *konnotation*. Alla ord (språkliga tecken) hänvisar till olika element av vår verklighet, dvs. till referenter (Lyons 1968: 404). Denotation är i sin tur den samling av alla referenter som ett givet ord anknyter till. Konnotation är det som associeras med ett visst ord, någonting känsloladdat som finns utöver ordets grundläggande betydelse (Lyons 1977: 176). Det bör också noteras att konnotationer kan vara annorlunda och skilja sig från en språkbrukare till en annan (Bolander 2001: 36). Konnotationer hänger också ihop med begreppet *metaforisk extension* – ord, förutom att anknyta till sina primära referenter, kan också hänvisa till sekundära referenter på grundval av viss likhet mellan dem (Lyons 1968:406), t.ex. refererar ordet *mus* huvudsakligen till sin primära referent – en liten gnagare – men det kan också syfta på en datormus, som liknar djuret till form och utseende.

2. DEN KONTROVERSIELLA SYNEN PÅ DJUR

Det är omöjligt att ignorera vilken viktig roll djuren har spelat i människors liv sedan urminnes tider – å ena sidan kan de betraktas som hot och fara för människor eller utgöra deras föda, å andra sidan kan djuren vara våra trogna kompanjoner – de uppnår ofta status som våra vänner eller till och med familjemedlemmar. Detta visar en väldigt ambivalent bild av djur och väcker många varierande känslor – från rädsla, genom förakt, till kärlek. Det visar också den tydliga gränsen som sätts mellan djur och människor – trots biologiska likheter och tillhörighet till samma rike behandlas djur inte som likvärdiga med människor.

Den tydliga distinktionen mellan människor och djur kan ha sina rötter i ett tabu kring djur, vilket beskrevs bl.a. av Leach (1989). Detta är relaterat till två faktorer, nämligen djurets ätbarhet och dess sociala värdering (Leach 1989:153). De djur som människor brukar äta är fiskar, fåglar och däggdjur. Lite mer tvetydiga är reptiler och insekter – människor inte bara äter inte dem utan ser också ofta på dem med avsky. Det finns dock några undantag, t.ex. bin som människor tillskriver positiva egenskaper som flit, intelligens och bra organisation.

En faktor som kan påverka uppfattningen av ett visst djur som ätbart kan vara dess grad av avlägsenhet från människan, dvs. djurets biologiska likhet med människan. Människor tillhör den biologiska klassen däggdjur, så det finns en större likhet mellan en människa och en ko än t.ex. mellan en människa och en orm. Fiskar, även om de är ätbara, behandlas annorlunda vid slakt än lantbruksdjur (som är biologiskt närmare människor) – de sistnämnda dödas vanligtvis på ett mer humant sätt; detta är inte fallet för de mer biologiskt avlägsna fiskarna.

Förutom den biologiska närheten kan man också peka på djurens närhet till människan i deras dagliga interaktioner. Leach delar upp djuren i fyra kategorier som visar sambandet mellan ett djurs ätbarhet och dess närhet till människan:

1. husdjur – nära människan – oätliga
2. tama djur – inte så nära människan – vanligen ätliga
3. fåltdjur (villebråd) – inte tama, men levande under mänskligt skydd – ätliga
4. avlägsna vilda djur – avlägsna och okontrollerade av människor – oätliga (Leach 1989:158)

Vissa djur kan dock tillhöra flera av dessa kategorier beroende på situationen – t.ex. kan kaniner betraktas både som skadedjur, villebråd och husdjur.

Leach uppmärksammar också en särskilt negativ bild av grisar – enligt forskaren beror detta på det att grisar som de enda av lantbruksdjuren inte ger människor några resurser som mjölk, ull eller ägg. Den enda anledningen till att människor föder upp grisar är att slakta och äta dem, vilket bidrar till det tabu som förknippas med djuret (Leach 1989:161).

Trots att djur kan vara våra nära kompanjoner till vilka vi visar tillgivenhet, omfattas de ändå av tabu, som förknippas med att människor dödar de för att få mat och med att de skiljer sig biologiskt från människor. Detta påverkar uppfattningen av alla djur som underlägsna människor.

3. MATERIAL OCH METOD

Forskningsmaterialet består av 80 frekventa djurnamn från olika biologiska klasser: däggdjur, fåglar, fiskar, groddjur, kräldjur och insekter. Alla dessa namn har först delats in i två kategorier: djurnamn som kan syfta på människor och djurnamn som inte kan göra det. Uppdelningen har baserats på Svenska Akademiens Ordbok (SAOB). Varje djurnamn har provats i SAOB för möjligheten att hänvisa till en människa, t.ex. en av de sekundära betydelseerna för ordet *myra* är „om flitig o. arbetsam person”.

Av alla 80 namn har jag urskiljt 48 som kan anknyta till människan enligt SAOB. Dessa 48 namn placerades i en enkät i vilken respondenterna kunde välja vilka känslor som ett visst namn väcker hos dem i form av Likertskalan:

- 1 = mycket förolämpande
- 2 = förolämpande
- 3 = neutral
- 4 = smeksam
- 5 = mycket smeksam

Förutom ovanstående innehöll enkäten också frågor om respondenternas ålder, kön och modersmål i form av frågan ”På vilket språk räknar du?”, genom vars svar det

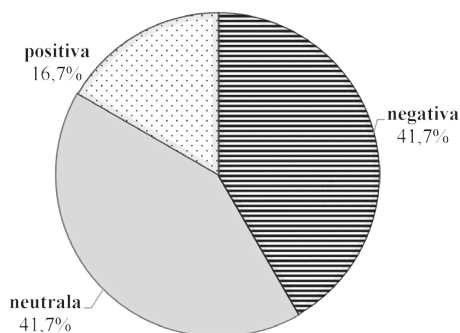
var möjligt att isolera respondenterna vars enda modersmål är svenska. Dessutom kunde respondenterna skriva sina egna observationer eller kommentarer.

53 personer deltog i undersökningen. Utav dem var det 46 respondenter, vars enda modersmål var svenska – jag tog inte hänsyn till tvåspråkiga personer och personer med modersmål annat än svenska.

Under genomgången av svaren insåg jag att några av respondenterna förmodligen inte kunde förstå huvudfrågan, vilket förvrängde undersökningens resultat. Av denna anledning beaktades inte dessa svar och det slutliga antalet svar som jag analyserade blev 39, från personer i åldrarna 17 till 71 år, varav den övervägande majoriteten – 30 personer – var kvinnor (77%) och 9 var män (23%).

4. KVANTITATIV ANALYS

Först genomförde jag en kvantitativ analys av materialet. Genom att dela upp de tidigare nämnda typerna av känslor i mer generella – negativa, neutrala och positiva – fastställde jag att de flesta djurnamn som nämndes i enkäten bedömdes vara neutrala (20 namn) och negativa (också 20 namn). Endast 8 namn bedömdes som positiva eller smeksamma.

Sedan, baserat på siffrorna som tilldelades känslorna (det tidigare nämnda schemat), beräknade jag medianen för varje namn – ju lägre medianen är desto mer negativt uppfattas djurnamnet. Resultaten av dessa beräkningar visas nedan:

Median 1 – 2 namn (*råtta, hyena*);

Median 2 – 17 namn (*apa, skata, papegoja, höna, skorpion, vildsvin, spindel, get, snigel, ko, sköldpadda, gris, mus, padda, geting, får, orm*);

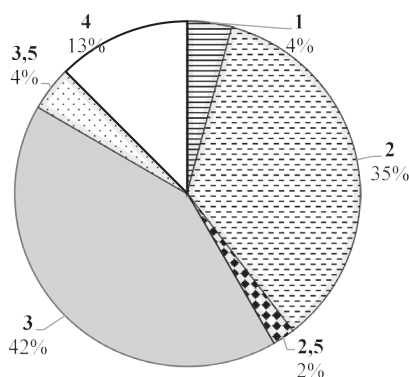
Median 2,5 – 1 namn (*schakal*);

Median 3 – 20 namn (*varg, tjur, häst, påfågel, haj, humla, tupp, kanin, fisk, kamel, myra, stork, krokodil, hund, fågel, bi, igelkott, svala, järv, hjort*);

Median 3,5 – 2 namn (*oxe, räv*);

Median 4 – 6 namn (*uggla, björn, fjäril, katt, tiger, lejon*).

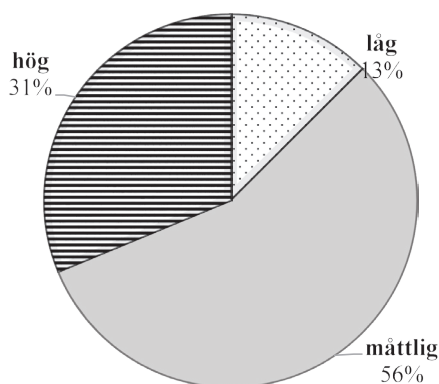
Som framgår fick inget av namnen någon median högre än 4. Denna uppdelning presenteras också i diagrammet nedan:

En viktig del av analysen var också beräkningen av standardavvikelsen för att fastställa kontrovers eller överensstämmelsen i mottagandet av varje namn. Den lägsta standardavvikelsen var 0,64 för namnet *råtta* (låg olikhet) och den högsta var 1,176 för namnet *varg* (hög olikhet). Baserat på dessa extrema värden har jag etablerat 3 grupper av djurnamn:

- namn med låg standardavvikelse (under 0,8): *råtta, lejon, orm, hjort, får, tiger* (6 namn);
- namn med måttlig standardavvikelse (mellan 0,8 och 1): *järv, katt, svala, fjäril, geting, hyena, padda, mus, igelkott, bi, fågel, björn, hund, krokodil, gris, sköldpadda, stork, ko, snigel, myra, get, kamel, fisk, spindel, schakal, vildsvin, kanin* (27 namn);
- namn med hög standardavvikelse (över 1): *humla, tupp, skorpion, haj, påfågel, räv, höna, häst, uggla, papegoja, oxe, skata, tjur, apa, varg* (15 namn).

Denna uppdelning visas nedan i form av ett diagram:

Efter att ha samlat in ovanstående data gick jag vidare till den kvalitativa analysen av enkätens resultat – i denna del av analysen går jag igenom alla djurnamn som inkluderades i enkäten i ordning från de som fick den lägsta medianen till de som fick den högsta. Sedan analyserar jag även djurnamn som inte ingick i enkäten på grund av oförmågan att användas med mänskliga referenter enligt SAOB. Dessutom jämför jag respondenternas svar med ordboksdefinitionerna.

5. KVALITATIV ANALYS

I denna del vill jag gå igenom de mest intressanta och talande exemplen och konklusioner från undersökningsresultaten. Som nämnts tidigare bedömdes 20 utav 48 namn vara negativa, dvs. de fick en median lägre än 3. Det är 41,7% – nästan hälften – av de undersökta djurnamnen.

Den lägsta medianen, fick namnen *råtta* och *hyena*, vilket inte är förvånande med tanke på att båda dessa djur förknippas med negativa aspekter – för råtтан är det associationer med smuts, sjukdomar och pester, och för hyenan illavarslande och glädje över någonting makabert. Det är till och med värt att notera, att *råtta* är också det namn som fick den lägsta standardavvikelsen bland alla de undersökta namnen. Det tyder på överensstämmelse bland respondenterna när det gäller de negativa känslor som är starkt rotade i kulturen. Båda dessa namn definierades i SAOB som kränkande för människor.

Medianen på 2 fick 17 namn, dvs. bedömdes dem vara förolämpande. Tre av dem är nötkreatur, dvs. tama djur: *ko*, *får* och *get*. Enligt SAOB förknippas dessa namn med klumpighet, dumhet och osjälvständighet.

Kräldjur är också en stor grupp djur som bedömdes vara negativa, vilket bekräftar Leach's påståenden om den negativa uppfattningen om djur som är biologiskt avlägsna från människan. Dessa namn förknippas med bl.a. långsamhet (*snigel*, *sköldpadda*), fulhet, dumhet och tarvlighet (*padda*), samt fara, elakhet och falskhet (*skorpion*, *orm*).

Bedömningen av namnet *gris* stämmer också överens med Leach's påståenden om särskilt negativa konnotationer förknippade med detta djur. Två personer bedömde dock namnet som smekamt, vilket också nämns som en möjlighet i SAOB (dvs. benämning för personer som är förälskade i varandra eller som ett smeknamn för småbarn).

Samma stora antal namn, dvs. 20, bedömdes vara neutrala mot människor, men det berodde inte alltid på bristen på konnotationer eller starka känslor hos respondenter, utan på en hög standardavvikelse, vilket gav medianen 3.

Det mest kontroversiella namnet i hela studien visade sig vara *varg* – de extrema bedömningarna resulterade i median på 3. I SAOB, intressant nog, definieras

detta namn först som en nedsättande term för en människa – det är först den andra definitionen som ger en beskrivning av själva djuret. Det är viktigt att notera att *varg* är ett så kallat noanamn, dvs. en eufemistisk omskrivning av det rätta namnet *ulv*, vilket har att göra med tabu kring djuret. Noanamn används i stället för de faktiska namnen på djuren för att inte locka dem och för att undvika att utsätta sig för fara. Därför är negativitet inbyggd i dessa namn. Många respondenter (17 av 39) bedömde dock namnet som positivt. Förmodligen beror det på att vargar väcker associationer med styrka och självständighet. En mycket mindre del av respondenterna – endast 9 – bedömde namnet som negativt.

Namnet *hund* definieras i SAOB som starkt negativt och används i förhållande till föraktliga, undergivna eller barbariska personer. 13 respondenter beskrev dock namnet som positivt, vilket troligen kan bero på att hundar är husdjur som människor ofta har positiva känslor för.

Namnet *fisk* är lite generaliserat, men dess bedömning visar människors inställning till denna stora grupp djur som lever i en miljö mycket annorlunda från fastlandet. En kanalje eller en skurk kan kallas för *fisk*. Respondenterna var dock oeniga om bedömningen av namnet *haj*, som kan anknyta både till någons girighet och till någons skicklighet.

Två insekter tillhör också gruppen neutrala namn, nämligen *bi* och *myra*. Som tidigare nämnts brukar insekter framkalla starkt negativa känslor på grund av deras biologiska avlägsenhet från människor. Bin och myror väcker dock också positiva associationer av arbetsamhet och flit.

Det minsta antalet djurnamn (8) fick median över 3, dvs. de bedömdes vara positiva. Det är också särskilt talande att inget namn fick medianen 5 – inte ett enda namn som placerades i enkäten bedömdes vara mycket positivt som benämning för människan.

Sex namn fick median på 4. SAOB definierar tre av dem – *björn*, *tiger* och *lejon* – som positiva för människor, vilket stämmer överens med respondenternas bedömning. Dessa djur associeras med storhet, kraft och styrka; de finns i toppen av näringskedjan, så det är inte förvånande att respondenterna uppfattar dem positivt.

Följande tre namn – *katt*, *fjäril* och *uggla* – definierar SAOB som negativa benämningar på människor. Det är sant att ordboken nämner några positiva drag hos dessa djur, men inte i samband med deras användning som benämning för människan. Dessa namn används ofta i generella fasta liknelser, nämligen *vig som en katt*, *grann som en fjäril* och *vis som en uggla* – tyder de på de positiva dragen förknippade med dessa djur, angående deras utseende eller beteende. En respondent noterade dock, att sådana uttryck har en gammaldags prägel.

En positiv bedömning av namnet *katt*, liksom namnet *hund*, kan bero på det att katter ofta är husdjur som människor har bra relationer med. Fjärilar, även om de

är insekter som vanligtvis äcklar människor, har färgglada vingar, vilket påverkar uppfattningen av dem positivt. Ugglor, liksom rävar, representerar ofta stereotypen av en vis person i fabler. Namnet *uggla*, nämnt i SAOB, väckte dock kontroverser på grund av användningen av det som en kränkande term för äldre människor.

Utav de 80 undersökta namnen syftade 32 inte på människor enligt SAOB, så de ingick inte i enkäten. De flesta av dem var namn på vilda djur som är främmande för den svenska miljön, t.ex. *elefant* och *kolibri*. Namn på vilda djurnamn som kan hänvisa till människor brukar ha starka konnotationer djupt rotade i många kulturer, såsom arketyper av lejonet som ledare.

Till denna grupp hör dock också djurnamn vanliga för den svenska miljön, t.ex. *bäver* och *ekorre*. Det att SAOB inte anger deras förmåga att hänvisa till människor kan bero på att det inte finns några djupt rotade arketyper relaterade till vissa djur i kulturen.

Det är dock viktigt att notera att SAOB nämner olika egenskaper hos dessa djur som anknyter till deras utseende eller beteende, men inte specifikt i relation till människor, t.ex. visar SAOB kopplingen mellan en elefant och styrka, men i en allmän mening, inte specifikt till människor, vilket jag inte tog hänsyn till i denna undersökning.

6. SLUTSATSER

Djur väcker många varierande associationer och förknippas med olika arketyper relaterade till deras utseende och beteende. Det finns många uttryck och talesätt som innehåller djurnamn, men deras användning som benämningar för människor får en särskild emotionell laddning. Som framgår av denna studie är användning av djurnamn i förhållande till människor sällan positiv – det är oftast nedsättande. Detta har att göra med tabu relaterat till att djur dödas för att ge föda och med den tydliga gränsen som människor sätter mellan sig själva och djuren, trots att de tillhör samma biologiska rike. Ett visst skifte i uppfattningen av några djur kan dock skönjas – vissa namn som historiskt endast var förolämpande bedömdes mer positivt av enkätens respondenter. Undersökningen lät dock bekräfta att språket speglar människors känsla av överlägsenhet mot djuren.

LITTERATURLISTA

- Bolander, M., 2001, *Funktionell svensk grammatik*, Stockholm.
- Leach, E., 1989, «Anthropological Aspects of Language: Animal Categories and Verbal Abuse». *Anthrozoös: A multidisciplinary journal of the interactions of people and animals*, s. 151–165.

Lyons, J., 1968, *Introduction to theoretical linguistics*, London.

Lyons, J., 1977, *Semantics*, Vol. 1, London.

Svenska Akademiens Ordbok: Ordbok över svenska språket, 1893–2022, <https://www.saob.se/> [tillgång: 11.02.2022].

***Overfladisk* eller *overfladisk*? En undersøgelse af leksikalsk tryk i dansk som fremmedsprog**

ABSTRACT: [*Overfladisk* or *overfladisk*? A study of word stress in Danish as a foreign language]. The aim of the study presented in this article is to examine how Polish learners of Danish assign word stress in selected types of words. The study is based on twelve audio recordings, in each of which primary stress assignment was examined in a set of 90 pre-selected words. The words were divided into five categories and each group was considered separately. The categories include words with prefixes of Low German origin, words of foreign origin and compound words. The last of the mentioned categories was further divided into three subcategories. In the paper's analytical part I have identified both words and word types that turned out to be the most challenging for the study's participants in regard to stress placement.

KEYWORDS: word stress, primary stress, Danish as a foreign language, Polish students of Danish / leksikalsk tryk, hovedtryk, dansk som fremmedsprog, polske danskstuderende

Formålet med denne artikel er at præsentere resultaterne af en undersøgelse af leksikalsk tryk i dansk som fremmedsprog. Der er ingen tvivl om, at udtalen er et vigtigt aspekt ved fremmedsprogstilegnelsen. Ved indlæring af dansk som fremmedsprog fokuserer mange lærnere på udtalen af enkelte lyde og ser bort fra prosodien, selv om det nemlig er en kombination af undervisning i de prosodiske aspekter og enkeltlydenes udtale, som giver de bedste resultater i læringsprocessen (Kirk & Jørgensen 2006: 32). Derudover er der større chancer for, at en lærer vil bruge et ord i spontan tale, hvis vedkommende kan genkende og bruge ordets trykmønster (Kirk & Jørgensen 2006: 66). Af disse grunde synes det hensigtsmæssigt at undersøge trykforhold hos lærnere af dansk som fremmedsprog.

1. TEORETISK BAGGRUND

Tryk er en prosodisk egenskab, der er stærkt knyttet til stavelsen. Enkelt sagt bruger man tryk for at fremhæve nogle stavelser, der betragtes som mere prominente end

andre, og det gør man i overensstemmelse med de trykregler, som gælder i det pågældende sprog.

I dansk taler man om sådanne tryktyper som leksikalsk, syntaktisk, idiomatisk og emfatisk tryk samt relieftryk (Rasmussen 2005: 48), men i denne artikel vil jeg kun fokusere på leksikalsk tryk. Det er den tryktype, som angives i ordbøger, og som ord har, når de bruges ”i en naturlig sammenhæng” (Hansen & Heltoft 2011: 336).

Det leksikalske tryk er frit i dansk (Grønnum 2007: 23). Det betyder, at der ikke findes én overordnet hovedregel, der knytter trykket til én og samme stavelse, som det ellers sker for eksempel i polsk (Nagórko 2007: 59). Det leksikalske tryks placering i dansk er oftest forudsigelig, for den afhænger af ordets fonologiske eller morfologiske opbygning (Olsen 2018: 85). Som regel findes der kun ét hovedtryk pr. ord, men reglen fungerer med visse undtagelser (Grønnum 2007: 57f.).

Man skelner også mellem forskellige grader af tryk. I forhold til leksikalsk tryk er der ofte tale om tre trykgrader – hovedtryk, bitryk og nultryk (Basbøll 2005: 324), men Rasmussen (2005: 47) nævner også overtryk som den fjerde trykgrad. I denne undersøgelse fokuserer jeg på hovedtrykkets placering.

2. DELTAGERE

Informantgruppen i denne undersøgelse består af 12 studerende. Alle har polsk som modersmål og er danskstuderende på universitetsniveau. Der er 10 kvinder og 2 mænd i gruppen, og deres alder spænder mellem 21 og 25 år. 8 af deltagerne har studeret dansk i tre år, mens 4 har gjort det i fire år. Det betyder, at de på optagelsestidspunktet havde deltaget i henholdsvis 840 og 990 undervisningstimer i praktisk dansk, herunder et fonetik kursus på 90 undervisningstimer. I et supplerende spørgeskema oplyste 10 af deltagerne, at de som led i danskstudiet også havde undervisning i engelsk, mens de resterende to havde tysk. Derudover nævnte 3 af informanterne, at de kendte tysk, mens to andre kendte engelsk og to andre – svensk.

3. MATERIALE

Det undersøgte materiale består af 12 anonymiserede lydoptagelser på 18 sætninger hver. Sætningerne stammer fra grundbogen *Danske stemmer* (Langgaard 2018). De er ikke blevet ændret på nogen måde, og de er blevet valgt, fordi de indeholder de 90 ord, der er genstand for analysen i min undersøgelse.

Blandt de udvalgte ord er der 20 med præfikser af plattysk oprindelse¹, 26 ord af fremmed oprindelse og 44 sammensætninger. De to førstnævnte grupper blev

¹ Jf. Winge (2018) vedrørende tysk påvirkning på dansk ordforråd.

behandlet separat, for ord med nedertyske præfikser anses ofte ikke for fremmede. I tillæg er de kendetegnet ved et usædvanligt trykmønster. I den sidstnævnte gruppe er der 17 sammensætninger, der indeholder præpositioner², 14 sammensætninger, hvor hvert led har hovedtryk på første stavelse (når leddene ikke optræder i en sammensætning), og 13 sammensætninger, hvor hovedtrykket ikke ligger på de enkelte leds første stavelser, når de optræder uden for sammensætningen.

4. METODE

Hver af undersøgelsens deltagere blev bedt om at lave en lydoptagelse, hvor vedkommende skulle læse 18 sætninger op. Før oplæsningen blev informanterne ikke oplyst om, hvilke ord der var genstand for undersøgelsen, eller hvad undersøgelsen gik ud på. De blev også bedt om ikke at læse materialet højt før optagelsen. Sætningerne skulle læses så naturligt og neutralt som muligt, i et almindeligt læsetempo. Lyden skulle optages på deltagernes mobiltelefoner, som skulle lægges cirka 30 cm fra læseren for at undgå yderligere støj.

Alle lydoptagelserne blev gennemlyttet af to personer for at få sikrere resultater. Begge parter markerede alle de steder, hvor de mente, at de kunne høre hovedtryk. I 93,6% af tilfældene var der enighed angående trykplaceringen mellem de to annotatorer. Derefter blev annotationerne gennemgået igen, og de to annotatorer blev enige om trykplaceringen i 67 tilfælde, hvor der i første omgang ikke var enighed. I to tilfælde viste det sig umuligt at opnå enighed. De blev markeret som fejlagtige og skal omtales senere i artiklen.

5. RESULTATER

5.1. ORD MED PRÆFIKSER AF PLATTYSK OPRINDELSE

Blandt de analyserede ord med præfikser af tysk oprindelse var der 9 ord med præfikset *be-*. I 8 af disse ord blev hovedtrykket placeret fejlfrit af samtlige deltagere, og en enkelt person satte tryk forkert i ordet *bevise* (på første stavelse). Det medførte også, at vokalen i den anden stavelse blev udtalt uden stød.

Derudover var der i gruppen også 11 ord med præfikset *for-*. I 10 af dem er præfikset *for-* tryksvagt, og 9 af disse ord blev udtalt i overensstemmelse med reglen. En af deltagerne satte trykket forkert på verbet *forny*, mens ordet *forbud*, som var det eneste ord i denne gruppe, hvor præfikset *for-* var trykstærkt, viste sig at være udfordrende for halvdelen af undersøgelsens deltagere, jf. Tabel 1.

² Dog kan nogle af præpositionerne også betragtes som adverbier i denne sammenhæng.

Tabel 1. Ord med præfikser af plattysk oprindelse

ORD	KORREKTE SVAR
betegnelse, betyder, betjener, bekymrer, bestemte, begreb, begavet, betydning, fornemmelse, forfriskende, forlange, forhandling, forhandles, forsvinde, forældrene, forsvundet, forbedringer	12 (100%)
bevise, fornyer	11 (92%)
forbud	6 (50%)

5.2. TRYKPLACERING I ORD AF FREMMED OPRINDELSE

De udvalgte fremmedord stammer først og fremmest fra latin, men også fra fransk, græsk og italiensk. Oftest har de hovedtryk på den samme stavelse som i oprindelsessproget.

I langt de fleste tilfælde var deltagerens trykplacering fejlfri. Det er muligt, at ordenes fremmedartede udtale gør, at lørnere bliver vant til det lidt usædvanlige trykmønster tidligt i læringsprocessen.

I ordene *korrekthed* og *minister* blev hovedtrykket placeret på første i stedet for anden stavelse af en enkelt deltager. Derudover blev ordet *neutralt* udtalt utydeligt i én lydfil, hvilket gjorde det umuligt at afgøre trykkets placering.

Hvad angår ordet *useriøse*, var der to deltagere, der fremhævede en anden stavelse end den første, og i hvert af tilfældene var placeringen anderledes: *useriøse*, *useriøse*. Derimod var ordet *teknologisk* det eksempel, hvor det var umuligt at opnå enighed mellem de to annotatorer. Mens én deltager uden tvivl satte tryk på den næstsidste stavelse (*teknologiske*), gjorde en andens udtale det svært at bestemme, hvor trykket lå. Derfor blev ordet regnet som udtalt forkert i begge tilfælde.

Substantivet *injurier* viste sig at skabe udtalevanskeligheder hos de fleste deltagere, da kun tre af dem udtalte ordet fuldstændig korrekt. Yderligere tre fremhævede det korrekte led, men begik fejl mht. udtalen af de enkelte sproglyde. Den hyppigste fejl hos deltagerne var erstatning af [j]³ med [ɕ] eller [ʒ]. Derudover kunne man konstatere udtaleproblemer af begge typer hos seks af deltagerne. I tabellen nedenfor kan man se en opsummering for den omtalte ordgruppe.

Tabel 2. Ord af fremmed oprindelse

ORD	KORREKTE SVAR
skribenter, klichéer, ironisk, personer, universiteter, internationale, organisationer, risikerer, genert, appellere, journalisterne, provokerede, provokerende, kritiseret, programmer, kvalitet, familien, diskuteret, korrekte, formuleringer	12 (100%)

³ I alle eksemplerne i artiklen bruger jeg det internationale fonetiske alfabet (IPA).

ORD	KORREKTE SVAR
korrekthed, minister, neutrale	11 (92%)
teknologiske, useriøse	10 (83%)
injurier	6 (50%)

5.3. TRYKPLACERING I SAMMENSÆTNINGER

Den tredje kategori udgøres af 44 sammensætninger, som af hensyn til forskelle i forbindelse med trykplacering er blevet opdelt i tre undergrupper og analyseret separat.

5.3.1. SAMMENSÆTNINGER MED TRYK PÅ FØRSTE STAVELSE I HVERT LED

Den første gruppe består af 14 ord, hvor hvert af leddene har hovedtryk på første stavelse, når leddene ikke optræder i en sammensætning, f.eks. lommepenge (*lomme*, *penge*). I denne gruppe har langt de fleste ord hovedtryk på det første led, på nær ordet *øjeblikket*, der har dobbelt hovedtryk.

11 af de 14 undersøgte ord blev udtalt med korrekt hovedtrykplacering. De tre ord, der viste sig at være lidt mere udfordrende, var *ærekrænkende*, *nedladende* og *udsendelser*. I alle tre satte nogle af deltagerne hovedtryk på det andet led frem for det første. Selv om der næsten ingen var, der udtalte de to sidstnævnte ord uden trykfejl, er det svært at afgøre, hvad der var grunden til det. Én mulighed er, at det andet led var væsentligt længere, og derfor gav det indtryk af at være vigtigere at fremhæve.

Tabel 3. Sammensætninger med tryk på første stavelse i hvert led

ORD	KORREKTE SVAR
øjeblikket, alting, bortvist, bogtitler, fjernsynet, fjernsyn, boligindretning, udtryk, lomme penge , huslejen, indkaldt	12 (100%)
ærekrænkende	9 (75%)
nedladende, udsendelser	3 (25%)

5.3.2. SAMMENSÆTNINGER UDEN TRYK PÅ FØRSTE STAVELSE I HVERT LED

Den anden gruppe inden for sammensætninger udgøres af 13 ord, hvor hovedtrykket ikke ligger på den første stavelse i alle led, når de optræder uden for sammensætningen, f.eks. *racismeparagraf* (*racisme*, *para*graf). I 4 af disse ord blev hovedtrykket placeret fejlfrit.

I ordene *racismeparagraf* og *samvittighedsfulde* blev hovedtrykket fejlagtigt overført fra den anden stavelse til den første, mens én deltager fremhævede to stavelser med hovedtryk i ordet *manuskriptforfatter*. *Enkeltpersoner* var derimod det andet ord, hvor det var umuligt at identificere trykkets placering entydigt.

Ordene *skoleelever*, *centralvarme* og *tilbageholdende* var lidt mere udfordrende. Alle fejl mht. det førstnævnte gjaldt en overdreven udtale, hvor sammensætningen fik to hovedtryk. I ordene *centralvarme* og *tilbageholdende* blev det derimod sat på første i stedet for anden stavelse, og i ordet *centralvarme* også et sted, hvor der normalt er bitryk (*centralvarme*).

Endvidere skabte to ord, dvs. *^menneskerettighedskonventionen* og *^samtalekultur*, væsentlige udtaleproblemer. Siden det førstnævnte består af tre led, valgte mange at fremhæve for mange stavelser. Sandsynligvis var det nemmere at opdele det lange ord i mindre enheder. En anden, mindre frekvent, fejl gik ud på at flytte hovedtrykket til højre (*me^nneske*). Det samme trykmønster gentog sig i ordet *^samtalekultur*. Samtidig satte deltagerne trykket korrekt i selve ordet *^samtale*, der var inkluderet i en anden sætning, men ikke var genstand for undersøgelsen. Tabel 4 giver et overblik over fejllantallet i denne gruppe.

Tabel 4. Sammensætninger, der ikke får tryk på første stavelse i hvert led

ORD	KORREKTE SVAR
forretningsordenen, naturvidenskab, forældregenerationen, stuearrest	12 (100%)
manuskriptforfatter, racismeparagraf, samvittighedsfulde, enkeltpersoner	11 (92%)
skoleelever, centralvarme, tilbageholdende	9 (75%)
menneskerettighedskonventionen, samtalekultur	5 (42%)

5.3.3. SAMMENSÆTNINGER, DER INDEHOLDER PRÆPOSITIONER

Den sidste kategori er sandsynligvis den mest interessante. Ud af 17 analyserede ord var der kun tre, der blev udtalt fejlfrit, og to, hvor der næsten ingen fejl var.

En af sætningerne i sættet indeholdt frasen *omhyggelige og pålidelige*. Det er bemærkelsesværdigt, at selv om begge adjektiver har hovedtryk på anden stavelse og forekom ved siden af hinanden, fik de ikke altid den samme trykplacering. En enkelt deltager satte tryk forkert i ordet *^pålidelige* (på første stavelse), mens der var tre, der gentog det samme trykmønster i ordet *omhyggelige*.

Tre ord i denne kategori fik ukorrekte trykplaceringer i 25% af tilfældene. I ordene *^afventer*, *^formanden* og *^afgøres* ligger hovedtryk på første stavelse, men det blev placeret ukorrekt på anden stavelse af 3 deltagere. I ordet *^uvedkommende* satte deltagerne derimod hovedtryk på tredje stavelse.

Desuden var der blandt de analyserede ord fire sammensætninger med forleddet *om-*. I disse sættes hovedtryk enten på første (*områder*, *omskriver*, *omkostninger*) eller anden stavelse (*omkring*). I de fleste tilfælde (mellem 50% og 75%) blev hovedtrykket sat forkert, da det blev flyttet til venstre (i *omkring*) eller til højre (i de tre øvrige eksempler) for den korrekte position.

Endvidere var der et ord, der optrådte i både bestemt og ubestemt form i en af sætningerne. Selv om begge former normalt har hovedtryk på første stavelse (*oplysninger*, *oplysningernes*), var det for det meste det andet led, der blev fremhævet. Det skete dog oftere mht. ubestemt form.

Ét ord adskilte sig væsentligt fra de andre i denne gruppe. Selv om hovedtryk i ordet *overfladiske* ligger på første stavelse, satte de fleste tryk på det andet led, mens en enkelt deltager udtalte adjektivet med dobbelttryk. Det er uvist, hvorfor ordet viste sig at være så besværligt.

Tabel 5. Sammensætninger med præpositioner

ORD	KORREKTE SVAR
især, undervisning, underlagt	12 (100%)
pålidelige, underholdning	11 (92%)
omhyggelige, afventer, formanden	9 (75%)
uvedkommende, afgøres	8 (67%)
områder	6 (50%)
omskriver, omkring	5 (42%)
oplysningernes	4 (33%)
omkostninger	3 (25%)
oplysninger	2 (17%)
overfladiske	0 (0%)

6. KONKLUSIONER

Formålet med denne undersøgelse var at analysere, hvordan lærnere af dansk som fremmedsprog sætter leksikalsk tryk ved oplæsning. Fordeling af de 90 undersøgte ord i fem kategorier gjorde det muligt at identificere, hvilken gruppe der var den mest udfordrende for undersøgelsens deltagere.

Som det fremgår af analysen, var både ord med præfikser, der oprindeligt stammer fra tysk, og ord af fremmed oprindelse udtalt korrekt i et overvejende flertal af tilfældene. I den store gruppe bestående af sammensætninger var der derimod én underkategori, der adskilte sig markant fra de to andre. Blandt sammensætninger, der indeholdt præpositioner, var der kun tre ord med korrekt hovedtrykplacering

i alle tilfældene, mens ingen af deltagerne udtalte ordet *overfladiske* korrekt. Selv om det i mange ord nemlig var præpositionen, der var trykstærk, blev den ofte opfattet som et mindre væsentligt led. Desuden var trykplaceringen i nogle af ordene svær at forudse, for selv om en stor del af eksemplerne begyndte med samme præposition eller adverbium, kunne du have forskellig trykplacering (f.eks. *lområde* vs. *omkring*). Tabel 6 indeholder en sammenfatning af resultaterne for hver af kategorierne.

Tabel 6. Trykfordeling mht. hver kategori

NAVN PÅ KATEGORI	KORREKTE SVAR
ord med plattyske præfikser	232/240 (96,7%)
ord af fremmed oprindelse	299/312 (95,8%)
sammensætninger, der har hovedtryk på første stavelse i hvert led, når leddene optræder i isolation	147/168 (87,5%)
sammensætninger, der ikke har hovedtryk på første stavelse i hvert led, når leddene optræder i isolation	129/156 (82,7%)
sammensætninger, der indeholder præpositioner	126/204 (61,8%)

Ud over de udvalgte ordkategorier, kan det undersøgte materiale også ses i et andet perspektiv. Tabel 7 viser resultater for de enkelte deltagere. Procentandelen af ord med korrekt trykplacering ligger mellem 82% og 93%, og gennemsnittet ligger på 86,4%. Selv om nogle kategorier viste sig at være mere udfordrende end andre, kan man sige, at størstedelen af svarene var korrekte.

Tabel 7. Trykfordeling blandt de enkelte deltagere

DELTAGER	KORREKTE SVAR
1	84/90 (93%)
2	82/90 (91%)
3	81/90 (90%)
4	79/90 (88%)
5	78/90 (87%)
6	77/90 (86%)
7	77/90 (86%)
8	76/90 (84%)
9	75/90 (83%)
10	75/90 (83%)
11	75/90 (83%)
12	74/90 (82%)
GENNEMSNI	77,75/90 (86,4%)

Blandt faktorer, der kunne have haft større eller mindre indflydelse på resultaterne må jeg nævne informantantallet. En gruppe bestående af 12 personer kan ikke betragtes som repræsentativ for alle polsktalende danskstuderende. Gruppens størrelse gjorde det umuligt at sammenligne resultaterne blandt deltagerne fra tredje og fjerde årgang og på tværs af køn. For at kunne bekræfte resultaterne, ville det være nødvendigt at gennemføre en lignende undersøgelse baseret på flere lydoptagelser.

LITTERATURLISTE

- Basbøll H., 2005, *The Phonology of Danish*, Oxford.
- Grønnum N., 2007, *Rødgrød med fløde. En lille bog om dansk fonetik*, København.
- Hansen E., Heltoft L., 2011, *Grammatik over det Danske Sprog. Bind 1: Indledning og oversigt*, København/Odense.
- Kirk K., Jørgensen L.M., 2006, *På vej mod effektiv udtaleundervisning*, København.
- Langgaard B., 2018, *Danske stemmer. Grundbog*, København.
- Nagórko A., 2007, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa.
- Olsen M.H., 2018, *Bogstaveligt. En grundbog i fonetik og fonologi for undervisere i læsning og stavning*, København.
- Rasmussen J., 2005, *Sig det med takt og tone: dansk fonetik i teori og praksis*, Poznań.
- Winge, V., 2018, Tysk. I E. Hjorth, H.G. Jacobsen, B. Jørgensen, B. Jacobsen, M.K. Jørgensen, L.K. Fahl (red.), *Ord for ord for ord.* (=Dansk sproghistorie. Bind 2), Aarhus, s. 401–412.

Artikler, bindet *Møtested Poznań – unge nordisters bidrag til litteratur- og sprogvidenskab* er sammensat af, karakteriseres ved den tematiske og metodologiske mangfoldighed, men der er én egenskab, der forbinder dem og placerer i et bredt forstået domæne af litteratur- og sprogforskning, samt sprogbugen i samfundsmæssig kontekst. En positiv bedømmelse fortjener udvalget af artiklernes enmer, der omfatter vigtige begivenheder i Skandinaviens nyeste historie, relevante aspekter af didaktikken, spropragmatikken og sproghistorien samt analysen af tekster med exceptionel betydning i den skandinaviske litteratur og forskning indenfor oversættelsesstudier med særlig henblik på interkulturel kommunikation.

Józef Jarosz, Wrocław Universitet

Föreliggande utgåva är ett lovvärt och förebildligt initiativ. Tack vare den så får en ung generation polska skandinavister möjlighet att dela sina vetenskapliga intressen med en bredare publik, inte bara i Polen, utan även utomlands.

Janina Gesche, Uppsala Universitet

ISBN 978-83-232-4142-3

9 788323 241423

ISBN 978-83-232-4143-0 (PDF)